

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**ФИЛОСОФИЯ ЖАНА САЯСИЙ-УКУКТУК
ИЗИЛДӨӨЛӨР ИНСТИТУТУ**

КЫРГЫЗ-ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ

Д.09.16.534 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 101. (575.2) (043.3)

Аманова Роза Асановна

**КЫРГЫЗДЫН ООЗЕКИ САЛТТАГЫ ПРОФЕССИОНАЛДЫК
МУЗЫКАСЫ**

Адистиги 17.00.02 – музыкалык искусство

**Искусство таануу илимдеринин доктору
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунун Философиянын теориясы жана тарыхы бөлүмүндө аткарылды.

Илимий консультант: филология илимдеринин доктору, профессор
Абдылдажан Акматалиев

Расмий оппоненттер: искусство таануу илимдеринин доктору, профессор
Дүйшалиев Камчыбек Шаменович

искусство таануу илимдеринин доктору, профессор
Мухамбетова Асия Ибадуллаевна

искусство таануу илимдеринин доктору, профессор
Абдуллаев Рустамбек Самигович

Жетектөөчү мекеме: Казахстан Республикасынын Билим берүү министрлигинин Илим Комитетинин М. О. Ауэзов атындагы адабият жана искусство институтунун Музыкалык искусство бөлүмү. Дареги: 050010, Алматы шаары. Курмангазы көч., 29. www.litart.kz

Диссертациялык иш 2017-жылдын «6» октябрында саат 12.00.дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунун жана Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин алдындагы философия илимдери боюнча докторлук (кандидаттык), маданият таануу жана искусство таануу боюнча кандидаттык диссертацияларды коргоо үчүн түзүлгөн Д.09.16.534 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265-а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265-а., (www.fil.kg)

Автореферат 2017-жылдын «4» сентябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, философия илимдеринин кандидаты

Н.С. Акматова

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Түрк тилдүү калктардын тобуна кирген кыргыздар Борбордук Азиядагы түрк-монгол элдердей эле XX кылымга чейин көчмөндүү турмуш өткөргөн. Көчмөндөрдүн көп кылымды кучагына алган тарыхында уруулар жана ага тектеш жашаган элдер дайыма карым-катышта болуу менен, Теңирчиликке негизделген бирдиктүү маданияты жаралып, аларды Түрк каганаты улуу Көкө Теңирдин астында бириктирип турган. Ошол доордогу көчмөндүү түрк элдеринин маданияты – бирдиктүү дүйнө тааным, тил, этникалык маданият, теңирчиликке байланышкан салт-санаалар, үрп-адаттар, ритуалдар менен бирге байыркы *бурдон* музыкалык тилинин жана ой-жүгүртүүнүн негизи катары дээрлик түрк тилдүү элдердин музыкасында тигил же башка формасында биздин заманга чейин сакталып калган. Кыргыздардын маданиятындагы түрк суперэтносунун (Л.Н.Гумилевдун аныктамасы боюнча) бул биримдиги азыркы мезгилде да жашап келе жатат.

Түрк тилдүү этностордун эң чоң тобун түзүп турган (С.М.Абрамзон, А.Н.Бернштам, В.В.Бартольд) кыргыздардын салттуу музыкалык маданияты көчмөндөрдүн маданиятын туюндурган типологиялык үлгү болуп саналат. Кыргыздардын салттуу музыкасы – татаал жана көп кырдуу кубулуш. Борбордук Азиядагы жана Сибирдеги көптөгөн байыркы көчмөндөрдүн музыкалык мурасында салттуу монодиялык маданияттын чегинде образдык-эмоционалдык, музыкалык-көркөмдүк, структуралык жана аткаруучулукка ылайык жанрлар пайда болгон. Аларга **фольклордук** (элдик жана өздүк көркөм чыгармачылык) жана **оозеки салттагы профессионалдык музыка** кирет. Аталган катмарлардын ар бири өзүнүн функциялары менен мүнөздөлүп, аваздык жана аспаптык жанрлардын түзүлүшүндөгү конкреттүү белгилери менен биригип турат.

Каада-салттык фольклор элдин бардык өкүлдөрү аткара ала турган, белгилүү үрп-адаттарды коштоп жүргөн ырлар (кошок, кыз узатуу, той баштар, жар-жар, бешик ыры) болуп эсептелет. Бул чакан көлөмдөгү куплеттик түзүлүштөгү мелодия, жөнөкөй аспаптык кайрыктардын вариацияланышы менен коштолгон ыр жана аспапчылык жанрлардын көп түрдүүлүгүнөн (салттык, эмгек, календардык, турмуш-тиричиликтик ырлар, кээде күүлөр) турат. Алар белгилүү бир эмгек иш-аракеттеринде, ритуалдарды жасоодо жана үрп-адаттарды, календардык майрамдарды (Нооруз, Орозо айт) өткөрүүдө аткарылып, мазмунун социумдун кандайдыр бир магиялык максатты көздөгөн коллективдик эрки түзөт. Бул ырларды салттан тышкары учурда аткарууга тыюу салынып (кыздын

кошогу жана маркумду акыркы сапарга узатууда аткарылган кошок), себепсиз ыйлагандарга «Ыйлаба, ый ый чакырат...» деп тыюу салышкан.

Каада-салттык эмес фольклорго жана андан өздүк көркөм чыгармачылык менен алектенүүнүн деңгээлине көтөрүлгөн (күйгөн, секетпай, арман ырлар кээде күүлөр) – салтка байланышпаган музыкалык-поэтикалык чыгармалар кирет. Аларда конкреттүү адамдын ой-туюму, жан дүйнөсү туюндурулуп, профессионалдык чыгармаларга мүнөздүү болгон татаал музыкалык тил, жогорку деңгээлдеги аткаруучулук техника жана эң негизгиси кайталангыс өзгөчөлүк болбойт. Мындай чыгармалар музыкалык жана поэтикалык шыкты, аткаруучулук техниканы талап кылбастан, жөнөкөй түзүлүштөгү кадимки жанрлар аркылуу сезимди туюндурат. Маселен, ашыктык-лирикалык жанрлардын өнүгүүсүнө ар кыл муундун өкүлдөрү топтолгон жерлердеги, б.а. «кыз оюн», «жоро», «шерине», «сармерденде» кезектешип ыр ырдалган «ыр кесе» өбөлгө болгон.

Оозеки салттагы профессионалдык музыка – бардык жерде аткарылган (б.а., угууга, адамдардын руханий талаптарын – практикалык мүдөөлөрү менен байланышпаган таанып билүүчүлүк, эмоциялык, эстетикалык канааттандырууга арналган), структуралык-мелодикалык жактан татаал, аваздык-эпикалык, аваздык-айтуучулук, аваздык-аспаптык чыгармалар жана музыкалык аспаптар үчүн пьесалар, монодиялык маданияттагы циклдык (өзүнчө үлгүлөрүндө монументалдуу болгон) чыгармалар. Алар оозеки-профессионалдык айтуучулук (манасчы, дастанчы, төкмө-акын), аспаптык (хордофондор, аэрофондор үчүн күүлөр) жана муундан-муунга, «устаттан-шакиртке» өткөн аваздык-аспаптык (профессионал ырчылардын аткаруусундагы автордук чыгармалар) искусство. Бул искусство көптөгөн кылымдардын тереңине кеткен фольклор сыяктуу байыркы көрүнүш.

Кыргыз коомчулугунда **жашоосунун негизин** искусство, музыка ээлеген профессионалдык музыканттардын, манасчы, дастанчы, акындар, ырчы, комузчу ж.б. категориясы болгондугун жана алар коомдук структурада белгилүү орунда тургандыгын тарыхый булактар айгинелейт. Кыргыздардын оозеки салттагы профессионалдык музыканттарынын ишмердүүлүгү жашоо-тиричилигинде каражат табуунун негизги булагы болуп, алар материалдык жактан сыйлыкка, белектерге ээ болгондугу тууралуу маалыматтар кыргыз коомчулугунда музыкалык-поэтикалык искусствонун алып жүрүүчүлөрүнө жана акындардын, манасчылардын, комузчулардын, ырчылардын социалдык статусуна болгон мамиленин өтө жогору болгондугун тастыктап турат. Музыкалык, поэтикалык, айтуучулук өнөр жогорку күчтөрдүн жардамы, колдоосунан пайда болгон деген түшүнүктөр коомдо өзгөчөлөнүп турган өнөр ээсине сый-урмат эбегейсиз

болгонун көркөм жана публицистикалык адабияттардагы маалыматтар чыгармачылыктын атмосферасын, өнөр адамдарына болгон мамилени сезүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Профессионалдар үчүн устаттардан таалим алуунун натыйжасында жылдар бою топтолгон техника ж.б. музыкалык көркөм каражаттар менен бирге алардын кайталангыс чыгармачылыгын чагылдырган индивидуалдык музыкалык стиль талап кылынат. Музыканттарды (манасчылардын, акындардын, комузчулардын, ырчылардын) профессионалдуулукка даярдоочу *устат-шакирт* системасы кыргыз коомчулугунда кеңири таралган. Устаттар шакирттерди үйрөтүү мезгилинде профессионалдык деңгээлин сындан өткөрүү максатында той-аштарга, курултайларга, башка иш-чараларга ала барышкан, кээде шакирттерди өз алдынча да жиберешкен. Шакиртинин профессионалдуулугун, ишмердүүлүккө болгон даярдыгын таанып билүү устатынын шакиртине *бата* берүүсү менен аякталышы профессионал музыканттын социализациясынын милдеттүү компоненти болуп саналган.

Оозеки салттагы профессионализм маселеси батыш-европалык музыка таануу илиминде XX кылымдын 20-жылдары пайда болгон. Бул маданий феноменге биринчилерден болуп К.Закс, Э.Хорнбостель, М.Шнайдер, Э.Эмсгаймер сыяктуу батыш окумуштуулары көңүл бурган жана аны кабыл алышып, өзгөчөлүктөрүн изилдешкен. Аталган окумуштуулар колонияда калган элдердин (Индия, Кытай, Араб өлкөлөрү ж.б.) этникалык профессионалдык музыкалык маданиятын изилдеп, биринчилерден болуп профессионалдык музыка европалык жазма музыкадан айырмаланып нотага түшүрүүгө, жазууга таянбай эле өнүгө алат деген пикирге келишкен.

XX кылымдын соңку чейрегинде профессионалдык музыкалык искусствонун жалгыз тиби болуп эсептелген европалык классиканын расмий статусу жана ошондой эле музыкалык маданиятты баалоодогу европоцентризм теориялык жактан илимий чөйрөдө четке кагылган (бирок, тилекке каршы анын таасири дагы деле сакталып келүүдө).

Оозеки салттагы профессионал музыканттардын өнөрү көчмөн элдин татаал турмушун, кубанычын, кайгысын, кыялдардын жана өкүнүүнүн реалийлерин чагылдырып, бактылуу, азаптуу күндөрдө коштоп, жаш муундун руханий дүйнөсүн калыптандырууда, элин-жерин сүйүүгө, жогорку адеп-ахлактык нормаларды сактоого тарбиялоодо негизги каражат болуп, жалпы элди бириктирип турган.

Өткөн XX кылым кыргыздардын оозеки салттагы музыкалык өнөрү үчүн катуу сыноо мезгили болду. 20-30-жылдардагы социалдык-саясий мүнөздөгү өзгөрүүлөр, седентаризация жана урбанизация менен катар маданиятта музыкалык искусствонун жаңы формасы жана мазмуну

жаралды. Башкы максаты коммунисттик идеологияны көздөгөн көптөгөн элдердин башын бириктирип, бирдиктүү маданий мейкиндигин түзүү болуп саналган Советтер Союзунда кыргыз музыкасы маданияттын негизги бөлүгү катары таанылган.

Музыкадагы маданий өзгөрүүдө европоцентризмге басым жасалып, б.а., Европанын музыкалык искусствосу, жазма профессионализми, музыкалык аспаптары, кылымдар бою калыптанган жанрдык (көп үндүү жанрлар: опера, симфония, балет, кантата, оратория, симфониялык оркестр, орган, фортепиано, скрипка ж.б.) жана концерттик системасы Чыгыш элдеринин музыкалык маданиятынын өнүгүшүнүн эталону, үлгүсү катары алынган. Европанын профессионалдык музыкасы ноталык жазууга негизделгендиктен кыргыздардын жана СССРдин курамына кирген башка чыгыш элдеринин оозеки салттагы профессионалдык музыкасы *фольклор* деп аталып, европалык элдердин оозеки чыгармачылыгына теңдештирилген. Ушуга ылайык, Токтогул, Барпы, Күрөңкөй, Ниязаалы, Муратаалы, Сагымбай, Акмат, Карамолдо, Саякбай, Ыбрай, Калык, Атай, Муса, Мыскал, Асек, Эстебес, Болуш ж.б. сыяктуу кыргыздын улуу музыканттары, оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун алып жүрүүчүлөрү жөнөкөй фольклордук чыгармаларды аткаруучулардын деңгээлинде каралып калган. Натыйжада, анын (маданияттагы оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусство катмарынын) маданий жана көркөм баалуулуктар системасындагы статусу түшүп, маданияттагы музыкалык жашоонун перифериясынан чыгып кеткен.

Жетимиш жыл ичинде СССРдин чыгыш өлкөлөрүндө музыкалык искусствонун европалашкан жаатында бир катар иштер жасалды. Кыргызстанда европалык жазма маданиятка, ноталык окутуунун методикасына негизделген жаңы типтеги музыканттарды окутуунун системасы түзүлдү. Дирижер, композитор П.Шубин, элдик профессионализмдин улуу муундагы аксакалдарын чогултуп, элдик аспаптардын оркестрин түзөт (1936-ж), алар нотасы жок, угуп кабыл алуу жолу менен эле аспаптарда өз партияларын аткарышкан. Чыныгы (б.а., европалашкан) профессионализмге үйрөтүү максатында аткарылган иш-аракеттердин катарынан залкар өнөр ээси Атай Огонбаевдин музыкалык сабаттуулугун арттырууну көздөө максатында Москвадагы 2 айлык курска жиберүүсүнөн элдик музыканттарды европалашкан профессионализмге үйрөтүүгө багытталганын көрүүгө болот. Өзгөчө иш-чара катары кыргыз адабиятынын жана искусствосунун Жалпы союздук Декадаларына (1939, 1958) катышуу элдик профессионалдар үчүн өзгөчө сыймык, жетишкендик болгон.

XX кылымда, т.а. анын экинчи жарымында европалашкан типтеги көптөгөн профессионал музыканттар, дирижерлор, ырчылар пайда болду. Алсак, Абдылас Малдыбаев, Сайра Кийизбаева, Мукаш Абдраев, Аскар Тулеев, Калый Молдобасанов, Насыр Давлесов, Таштан Эрматов, Алтынбек Жаныбеков, Асанхан Жумахматов, Болот Минжылкыев, Кайыргуль Сартбаева, Артык Мырзабаев, Акмат Аманбаев, Сатылган Осмонов, Муратбек Бегалиев ж.б. өздөрүнүн чыгармачылыгында жогорку деңгээлге жетишкен. Эң башкысы – шаардык чөйрөдө музыкалык искусствонун европалашкан багытын түшүнгөн массалык угуучулар калыптана баштайт. Бирок, европалашкан музыканын тереңдеп жайылышына кандай гана көлөмдөгү материалдык салым жана күч колдонулса дагы, жалпы кыргыз эли салттуу музыкасын дилинде сактап калышкан. Кыргызстан көз карандысыздыкты алгандан кийин, музыка дүйнөсүндөгү ишмерлер тарабынан кээ бир түшүнбөөчүлүктөргө карабай, элибиздин оозеки-салттагы профессионалдык музыкалык искусствосу башка өлкөлөрдүн этномузыка таануу илиминдеги жетишкендиктерин өрнөк кылып, аталган искусствонун статусун таануунун жолуна түштү.

Бул диссертация кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкасына, анын булактарын, өзгөчөлүктөрүн, семантикасын, сакталуу жана өнүгүү жолдорун аныктоого жана ачып берүүгө арналган.

Изилдөөнүн актуалдуулугу дүйнөнүн маданий-руханий интеграциясы менен байланышта болгон ааламдашуунун азыркы тенденциясы жана дүйнөлүк цивилизациянын өзөгүн түзгөн салттуу маданиятты түшүнүү, сактоо муктаждыгынын жаралуусу, ошондой эле дүйнө элдеринин салттуу маданиятка кызыгуусу менен шартталат.

Теманы изилдөө зарылдыгы коомдогу маданиятка, анын ичинде музыкалык искусствонун баалуулугуна, анын сакталуусуна, өркүндөтүлүшүнө болгон кызыгуудан улам жаралган. Соңку мезгилде мамлекеттин негизги маселелеринин бири болгон билим берүү, маданий жана маалыматтык саясатты, элдин тарыхына жана маданиятына таянып тарбия берүү системасын калыптандыруу болуп саналат. Ушуга байланыштуу Президенттин жарлыгы менен 2017-жыл «Адеп, ыйман жана маданият» жылы деп жарыяланса, 2016-жыл «Маданият жана тарых жылы» деп жарыяланып, кыргыз коомчулугу, окумуштуулар жана илимий мекемелер, жогорку окуу жайлары, мамлекеттик бардык уюмдар жыл бою кыргыз элинин тарыхый-маданий, мурастарын изилдөө максатында ар кандай иш-чараларды өткөрүшү улуттук баалуулуктарды сактоонун өзөгүндө турган салттуу музыканы дагы өркүндөтүүнүн, жайылтуунун жана изилдөөнүн актуалдуулугун айгинеледи. Бул долбоордун чегинде Ысык-Көлдө II Дүйнөлүк көчмөндөр оюну өткөрүлүп (2016-жыл), анда көчмөндөрдүн спорттук оюндары гана көрсөтүлбөстөн, негизги иш-

чараларда көчмөн кыргыздардын маданий салттарын калыбына келтирүү максаты көздөлүп, театралдашкан оюндарда көчмөн элдин тарыхый жолу, маданий салттары, музыкалык өнөрлөрү чагылдырылды. Аталган маселелер ЮНЕСКО менен консультативдик байланыш түзгөн салттуу музыка боюнча Эл аралык Кеңештин (ICTM) ишмердүүлүгүнүн негизги багыты болуп, 2001-2005-жылдары өткөн «Адамзаттын оозеки жана материалдык эмес мурастарынын Шедеврлери» аттуу дүйнөлүк конкурсту уюштурууга негиз болгон. 2003-жылы 7-ноябрда кыргыздардын айтуучулук өнөрүн, б.а., манасчы, төкмө акындардын жана дастанчылардын өнөрүн ЮНЕСКО адамзаттын материалдык эмес оозеки мурасынын Шедеври деп жарыяласа, 2013-жылы «Манас» эпикалык трилогиясы ЮНЕСКОнун маданий баалуулуктарынын репрезентативдик тизмесине киргизилген. ЮНЕСКО менен консультативдик байланыш түзгөн салттуу музыка боюнча Эл аралык Кеңештин ишмердүүлүгүнүн негизги багыты болуп дүйнө жүзүндөгү этностордун салттуу музыкасын, бий өнөрүн изилдөө, документациялоо, сактоо жана жайылтуу болуп эсептелет. Азыркы күндө ICTM ар бир эки жыл сайын дүйнөнүн тигил же бул аймагында Эл аралык деңгээлдеги илимий-практикалык конференцияларды өткөрүп турат. Жогоруда белгиленген салттуу музыканы сактоо, жайылтуу максатын көздөгөн иш-аракеттер дүйнө элдеринин салттуу маданиятын, анын ичинде оозеки салттагы профессионалдык музыканы иликтөөгө багытталган изилдөөнүн **актуалдуу** экендигин белгилейт.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар, илимий мекемелер тарабынан өткөрүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын тармактык илимий программасына, КР УИАнын Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунун тематикалык планына жана Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин 2014–2018-жж. карата «Тарых жана маданий өнүгүү, Кыргызстанда руханий кайра жаралуу» аттуу приоритеттүү илимий багытына туура келет.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыздардын оозеки салттагы музыкалык маданияты болуп саналат. Ал эми изилдөөнүн **предметин** муундан-муунга, «устаттан-шакиртке» өткөн кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык айтуучулук (манасчы, дастанчы, төкмө-акын), аспаптык (хордофондор, аэрофондор үчүн күүлөр) жана аваздык-аспаптык (профессионал ырчылардын аткаруусундагы автордук чыгармалар) искусствосу түзөт.

Изилдөөнүн максаты кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосунун мазмундук жана функционалдык контекстин ачып берүү болуп саналат.

Коюлган максаттарга жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** аныкталды:

– көчмөн кыргыз элинин салттуу музыкалык маданиятын, анын жаралышына жана калыптанышына негиз болгон салттуу диндин, дүйнө бейнесинин космогониялык түшүнүгүнүн, мифологиянын, ритуалдардын жана этностун каада-салттарынын репрезентанты катары сыпаттоо;

– оозеки салттагы өнөрдү алып жүрүүчүлөр жана трансформаторлор катары аткаруучулардын – шаман-бакшы, манасчы, дастанчы, акын, ырчы, комузчулардын ишмердүүлүгүн жана психологиясын талдоого алуу;

– музыканттын профессионалдык деңгээлинин көтөрүлүшүнө стимул болгон музыкалык өнөр жарыштарынын (айтыш, күү чертиш) ролун ачып көрсөтүү;

– музыкалык аспаптарды жана аспаптык музыканы руханий маданияттын феномени катары кароо;

– комуз күүлөрүнүн жанрдык спецификасын ачып көрсөтүү;

– ырчы+аспап аткаруучулуктун спецификасы, б.а. аваздык-аспаптык өнөрдөгү уникалдуулукту жана элдик-профессионалдык ырлардын добуштук табиятын ачып көрсөтүү.

Иштин илимий жаңылыгы төмөндөгүдөй теориялык жоболордон турат:

– музыкалык-стилистикалык жана эстетикалык феномен катары каралып келген кыргыздын оозеки салттагы музыкалык искусствосундагы профессионализм маданий-тарыхый феномен катары биринчи жолу изилдөөгө алынып жатат;

– кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкасы мазмундук, структуралык, эстетикалык өзгөчөлүгү менен дүйнөлүк музыкалык маданиятта уникалдуулугу аныкталып, салттуу дин, дүйнө бейнеси, миф, ритуалдар жана элдин үрп-адаттары менен байланышта биринчи жолу изилдөөнүн объектиси катары каралды;

– Кыргызстандын музыка таануу илиминде алгачкы ирет оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусство жана анын бардык багыттары тарыхый-генетикалык ырааттуулукта иликтенди. Шамандык ритуалдык музыка жана кийин пайда болгон эпикалык айтуучулук, аспаптык жана аваздык-аспаптык багыт, айтыш жана күү чертиш өнөр жарышы – оозеки салттагы чыгармачылыктын өзөгүндө жана генетикалык байланышынын чордонунда шаманизм, үрп-адат, каада-салттар тураары сыпатталды.

Изилдөөнүн теориялык маанисин диссертацияда коюлган маселелер аркылуу кыргыздын этномызыка таануу илимине чоң салым кошкондугу түзөт. Изилдөөнүн негизги теориялык жоболору дүйнөлүк ааламдашуу тенденциясынын таасиринде калган кыргыздын жана башка түрк элдеринин маданиятындагы оозеки салттагы профессионалдык

музыканы сактоо жана аны өркүндөтүүнүн социалдык стратегиясын иштеп чыгууда негиз боло алат. Ошону менен бирге аталган жоболорду Борбордук-Азиядагы башка элдердин оозеки салттагы профессионалдык музыкасын изилдөөдө да колдонууга болот.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн материалдарын жана жыйынтыктарын азыркы маданияттагы музыкалык искусствонун ар кандай чөйрөсүндө; кыргыздын салттуу музыкасы боюнча музыкалык билим берүү процессинде жаңы окуу программаларын иштеп чыгуу, оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун алып жүрүүчүлөрүн тарбиялаган «устат-шакирт» окутуу системасын өркүндөтүү; ааламдашуу тенденциясындагы салттуу музыканы этностун маданиятынын өзөгүн сактап калуу иш-аракеттеринде; оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусство мурасын сактоо, өркүндөтүү жана жайылтуу боюнча мамлекеттик программаларды жана азыркы ММКда жана концерттердеги оозеки салттагы профессионалдык музыканын функциясынын жаңы системасын иштеп чыгууда колдонууга болот.

Диссертациянын коргоого сунуш кылынган негизги жоболору:

1. Көчмөн кыргыз элинин салттуу музыкалык маданияты этностун жана анын дүйнө бейнесинин космогониялык түшүнүгүнүн бүтүндөй системасынын репрезентатору болуп саналат;

2. Кыргыз маданиятынын байыркы катмары – мифология, шаманизм, айтыш жана ритуалдар – оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун жаралышына жана мазмундук, музыкалык жана ошондой эле структуралык өзгөчөлүгүнүн калыптанышына негиз салуучу ролду аткарат;

3. Оозеки салттагы профессионал аткаруучулардын – манасчы, акын, комузчу, ырчылардын – психологиясы жана ишмердүүлүгү салттуу музыканын негизин сактоого гана багытталбастан, өзгөрүүгө учураган тарыхый шарттардын трансформациясына да шартталган;

4. Кыргыздардын музыкалык аспаптары жана аспаптык музыкасы – руханий маданияттын феномени;

5. Кыргыздардын оозеки профессионалдык музыкасынын уникалдуулугу:

а) дүйнөдөгү эң көлөмдүү «Манас» эпосун жараткан эпикалык айтуучулуктун жогорку деңгээлде өнүгүшү, ар кыл жанрларды камтыган кенже эпостордун айтуучулук өнөрдөгү орду;

б) дүйнөлүк музыкалык искусстводо кездешпеген комуз күүлөрүнүн жанрдык спецификасындагы сөз менен синкреттик биримдиктеги (уламыштар, легендалар) аткаруучулук, кол ойнотуудагы штрихтер, күү чертиш;

в) профессионалдык музыкалык ишмердүүлүктүн эки түрүн айкалыштырган аوازдык-аспапчылык чыгарма аткаруучулук: уникалдуу улуттук ыкма менен үн (вокал) жаратып **ырдоо** жана ырчынын «партитуралык» ой жүгүртүүсүнөн кабар берип турган **аспаптык коштоо** (комуз же кээде кыл-кыяк аспаптарында).

Изденүүчүнүн жеке салымы. Бул иш автордун көп жылдык теориялык изденүүлөрү, анын концерттик, педагогикалык жана коомдук ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы болуп саналат. Диссертант теориялык маселелерди тереңден изилдөө менен оозеки салттагы музыкалык искусстводогу профессионализмди өркүндөтүү жана сактоонун стратегиясын иштеп чыга алды. Талапкер тарабынан берилген илимий-теориялык жоболордун системасы кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкасынын концепциясын мүнөздөйт. Диссертациялык иштин жыйынтыктары кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусство мурасын сактоо, өркүндөтүү жана жайылтуу боюнча практикалык иш-аракеттер менен байланышкан.

Практикалык жактан жоголуп бара жаткан кенже эпосторду айтууну кайра калыбына келтирүү жаатында диссертант шакирттери, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин, Б.Бейшеналиева атындагы КМКӨУнун студенттери менен биргеликте «Курманбек» жана «Кедейкан» эпостору музыкалык жактан иштелип чыгып, аткарылды. 2000-жылы автор Курманбек баатырдын 500 жылдыгына карата 5 саат убакытты камтыган «Курманбек» эпосун толугу менен жаттап, аткарып, CD альбомун (5 диск) чыгарган. Аталган чыгармалар телевидениеге жана радионун фондусуна видео-аудио контент катары «Санат» телевидениесине жазылып алынды. Жогорудагы кенже эпосторду айткан залкар өнөр ээлери К.Акиевдин, А.Үсөнбаевдин, С.Дыйканбаевдин аткаруусунда алтын казынага жазылып алынган обондор дээрлик сакталуу менен бирге (эпостогу башкы каармандардын обону катары сакталды), диссертант тарабынан эпостордогу ар бир каарманга элдик кайрыктардын негизинде атайын обондор чыгарылды. Дастан айтуу салтын жандандыруу максатында, репрессияга арналган «37-жыл - кылым дастаны», «Рахманкул хан», «Ормон хан», «Чынгыз Айтматов» ж.б. чыгармалар юбилейлик иш-чараларда театралдаштырылып көрсөтүлгөн (видео материалдар сакталуу). Кошок айтуу салтынын негизинде автор тарабынан музыкалык поэма формасындагы чыгармалардын обондору иштелип чыгып, 2010-жылы 7-апрелде Бишкекте болуп өткөн революцияда курман болгон уулдарга «Энелердин ыйы» (сөзү Г.Момунова), Афган согушунда курман болгон баатырларга арналган «Ооган ыйы» (сөзү К.Иманалиев) аткарылган.

Автордун демилгеси менен салттуу музыка күнүнө карата (25-апрель) маданият, маалымат жана туризм министрлиги менен биргеликте

аталган музыкалык искусствонун тарыхына, азыркы абалына жана өнүгүү перспективасына арналган илимий-практикалык конференцияларды «Салттуу музыка Жумалыгынын» алкагында айтуучулук өнөргө арналган «Дастан күнү», аспапчылык өнөргө арналган «Күү күнү», аваздык-аспапчылык өнөргө арналган «Ыр күнү» белгиленип, оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун жанрлары боюнча кароо-сынактар өткөрүлүп, жеңүүчүлөр аныкталып келүүдө.

Кыргыздардын профессионал комузчуларды даярдоодо негизги орунду ээлеген «Күү чертиш» аспаптык өнөр жарышы жоголуп кеткен. Талапкер тарабынан кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосундагы «Күү чертиш» өнөрүн колдоо, сактоо жана өркүндөтүү боюнча, келечекте аталган искусствонун бул түрүн калыбына келтирүүдө маанилүү ролду аткарган мамлекеттик программа иштелип чыккан.

Диссертант тарабынан салттуу музыканы алып жүрүүчүлөрдү тарбиялоодогу мамлекеттик билим берүү системасындагы окутуу программаларын жаңылоого, жалпы билим берүү мектептериндеги музыка сабагында салттуу музыканын тарыхы боюнча атайын усулдарды иштеп чыгуу жана жалпы угуучулардын аудиториясын тарбиялоого карата сунулган. Ушул өңүттө автор улуттук музыкалык мурасты жана оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствону сактоо, өркүндөтүү жоопкерчилигин жогорку звеного гана таандык деп эсептелбестен, жалпы эле мектеп-училище, ЖОЖдор менен бирге, бала бакчадагы таалим-тарбия программаларына киргизүү абзел экендигин белгилейт.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробацияланышы. Изилдөөнүн негизги идеялары жана жоболору эл аралык жана республикалык илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларда, семинарларда жана тегерек столдордо апробацияланган: «Музыка тюркских народов: своеобразие и вопросы популяризации» (Астана ш., Казахстан, 2010); «Б.Сарыбаеву-80-лет», (Алматы ш., Казахстан, 2008); «Вселенная звука», П.И.Чайковский атындагы Москвадагы Мамлекеттик консерватория (Москва ш., Россия, 2014); «Традиционная культура в XXI веке» (Дубай, АОЭ, 2014); «Традиционная музыкальная культура: прошлое и настоящее», (Алматы ш., Казахстан, 2015); «Кыргыз салттуу музыкасын сактоо жана өркүндөтүүгө багытталган иш-аракеттер» (Бишкек ш., 2009); «Формирование и развитие национальных традиций в музыкальных культурах народов Востока», «Традиционная музыка кыргызов в современной культуре» (Самарканд ш., Узбекистан, 2017); Диссертациянын бир катар теориялык жана

практикалык маселелери Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде түрк элдеринин салттуу музыкасы боюнча лекцияларда колдонулат.

Изилдөөнүн музыкалык материалы. Аларга төмөнкүлөр кирет: 1) кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосунун жарыяланган ноталык жазылмаларынын корпусу; 2) аваздык-аспаптык автордук чыгармалардын нотировкасы; 3) автордун жеке архиви: 1994-2016-жылдары аудио кассетага жазылган (2000-жылдан кийин CDге түшүрүлгөн) кыргыздын элдик профессионал ырчыларынын бардык аудио жазуулары; 4) Болуш Мадазимов, Асек Жумабаев, Эстебес Турсуналиев, Тууганбай Абдиев, Ашыраалы Айталиев, Саадабай Шабданов ж.б сыяктуу салттуу музыканы алып жүрүүчүлөрдүн элдик-профессионалдык чыгармаларынын аудио жана видео жазуулары.

Илимий иштин жазылышында автордун күндөлүгү, жеке байкоосу, кыргыз жана башка түрк музыкалык салттарын алып жүрүүчүлөрү менен баарлашуудан алган таасирлери; көп сандаган аудио жана видеоматериалдарды угуу, көрүү жана расшифровкасы; студенттердин дипломдук иштерине (10дон ашык) жетекчилик кылуу, салттуу профессионалдык ырларды (15 тен ашык) аткаруучуларды окутууда жана тарбиялоодо автордун жеке чыгармачылык-педагогикалык ишмердүүлүгү маанилүү орунду ээледі.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы.

Диссертациянын негизги жыйынтыктары жана теориялык жоболору илимий журналдарда 23 илимий макалада берилди.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш 370 беттен, коюлган максат-милдеттерге ылайык киришүүдөн, 15 параграфты камтыган үч баптан, корутундудан, 538 аталыштагы колдонулган илимий булактардын тизмесинен жана үч тиркемеден турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилденип жаткан теманын актуалдуулугу, теманын иштелип чыгуу деңгээли, иштин максаты, милдеттери, методологиялык негизи жана илимий жаңылыгы аныкталып, коргоого сунушталган негизги жоболор, диссертациянын теориялык жана практикалык мааниси, апробацияланышы көрсөтүлдү.

«Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкасынын маданий-тарыхый башаттары» аттуу биринчи бап кыргыздын музыкалык маданияты боюнча адабияттардын историографиясы менен катар, төрт параграфты камтыйт. Анда кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкасын изилдөөнүн мааниси; этностун салттуу дүйнө бейнеси жана музыка, байыркы диний түшүнүктөрдө, эпостордо, кыргыздардын мифологиясындагы музыканын орду каралат.

Кыргыздын салттуу музыкалык искусствонун изилдениш абалы» деген биринчи параграфта Борбордук Азия элдеринин, анын ичинде кыргыз музыкасынын байыркылыгы жөнүндөгү фольклордук жанрларды биздин заманга чейинки биринчи кылымдардагы жана кийинки тарыхый мезгилге тиешелүү археологиялык эстеликтер көргөзөөрү, музыкалык маданияттын эволюциялык маңызынын багыттары көргөзүлгөн илимий эмгектер тууралуу баяндалат. Маданий археологиялык байыркы мезгилдеги эстеликтерди жана табылгаларды: аска беттериндеги жазуулар, петроглифтер, музыканттардын жана музыкалык аспаптардын сүрөттөрү түшүрүлгөн керамикалык статуэткалар, белгилүү бир тарыхый доордогу музыкалык практика чагылдырылган дубал беттериндеги жазуулар жана скульптураларды киргизүүгө болот.

Аска беттеринде көп кездешкен бубен кагып жаткан шамандардын жетектөөсү менен бийлеп жаткан элдердин тобунун сүрөттөрү, шамандардын көрсөтмөсү аркылуу кандайдыр бир эркек адамдардын тобунун ритуалдык бийлеринин болгонун, алардын шамандардын негизги катарынан бөлүнүп, руханий жана алгачкы синкреттик музыкалык искусствонун алып жүрүүчүлөрү экендигин айгинелейт. Тарыхый перспективада шаман-бакшылардын дарымдарындагы музыкалык компонент түрк элдеринин келечектеги музыкант-профессионалдарынын чыгышына өбөлгө болгон. Түрк элдеринин маданиятында: кыргыздарда: манасчы, акындар, комузчу ж.б.; азербайжандарда: озан, ашугдар, мугамисттер ж.б.; түркмөндөрдө: бакшы, сазанда, түйдүкчү, дутарчы ж.б.; казактарда: сал, сери, акындар, жырау, күүчү ж.б.; өзбектерде: макомчу, катта ашулачи ж.б. аталыштары менен белгилүү.

Орто кылымдагы миниатюралар менен кооздолгон кол жазмалар музыкалык аспаптарды жана ар кандай курамдагы ансамблдерди, индивидуалдык, коллективдик, элдик өздүк чыгармачылыктын жагдайларын чагылдырат. Бул коз жазмалар өнүккөн аспапчылыкты, аткаруучулуктун ансамблдик салттарын жана музыкалык өнөрдүн жогорку деңгээлин гана чагылдырбастан, Борбордук Азия элдеринин турмушунда музыканын маанилүү ролун, анын функцияларын да камтып турат.

Биздин ата-бабаларыбыз жүздөгөн кылымдар бою сакталган маданий мурасты, өткөндүн баалуулугун кийинки муунга оозеки маданият аркылуу, нотасыз өткөрүп бере алды. Азыркы мезгилде деле элдик ырчылар, акындар жана манасчылар эч кандай жазууга муктаж эмес.

А.В.Затаевич жана В.С.Виноградов кыргыздын оозеки мурасын системалуу түрдө чогулткан алгачкы окумуштуулардан болушкан.

Кыргыз этномызыкасынын тарыхында абдан көп аудиовизуалдык архивди жыйнаган, салттуу музыканы алып жүрүүчүлөрдүн өмүрү-чыгармачылыгына арналган бир катар эмгектерди жараткан

Б.Алагушовдун ишмердүүлүгү өзгөчө орунда турат. Ал эмгектер өнөр ээлеринин өмүрү жана чыгармачылыгы, элдин музыка жөнүндөгү түшүнүгү жана аны кабыл алуусу, «устат-шакирт» өнөрканасы тууралуу бай фактологиялык материалдарды камтыйт. Анын «Кылымдардын кылдары» (2005) аттуу эмгегинде XX кылымда унутулуп, өнөр сересинен четке сүрүлүп калган *күү чертиши өнөр жарышы* жөнүндөгү маалымат берилип, жоголуп бара жаткан аспаптык өнөр жарышын кайра калыбына келтирүүгө негиз боло ала турган эмгек болуп эсептелет.

Кыргыздын ыр өнөрү жөнүндөгү фундаменталдуу эмгектер искусство таануу илимдеринин доктору, профессор К.Дүйшалиевге таандык. Анын «О киргизской народной музыке», «Песенная культура кыргызского народа» жана Е.Лузанова менен авторлош болуп жазган «Кыргызское народное музыкальное творчество» (1999) ж.б. эмгектери салттуу аваздык, айтуучулук өнөрлөрүнүн жанрдык топторун, катмарларын, фольклор жана салттуу музыкалык өнөр тууралуу маалыматтарды, автордук ноталык жазылмаларды камтыйт. Ал эми «Традиционная музыка: теория и методика» (2012) аттуу монографиясында кыргыздардын музыкалык искусствосун фольклор жана оозеки салттагы профессионалдык музыка деп бөлүштүрөт.

С. Субаналиевдин "Традиционная инструментальная музыка и инструментальный кыргыз" (2003) аттуу фундаменталдуу эмгеги – соңку мезгилдердеги этноорганологиядагы жетишкендиктер ачылып көрсөтүлгөн новатордук изилдөө болуп саналат. Анда аспаптык форманы жаратуудагы мыйзам ченемдүүлүктөр, жанрдык дифференциациянын принциптери, салттуу аспаптык композициялардын семантикасы, аспапчылардын аткаруучулугундагы стилдери аныкталып, аспаптардын аталыштарынын этимологиясы, морфологиясы, эргономиясы ж.б. өзгөчөлүктөрү такталат.

Адабиятчы жана комузчу Асан Кайбылдаевдин “Кыргыз күүлөрү” (2011) аттуу илимий-популярдуу фундаменталдуу эки томдук эмгегин өзгөчө белгилей кетүү керек. Автор кыргыз радиосунун “алтын фондусунда” сакталып турган жүздөгөн күүлөрдү сыпаттап, аларды төмөндөгүдөй тематикалык топторго бөлүштүрөт: күүлөрдүн жаралыш тарыхы (реалдуу жана уламыш түрүндө); мазмунун аныктаган тарыхый же турмуштук контекст; ар кандай турмуштук жагдайларда кандай абалда аткарылышы керек; улуу музыканттардын интерпретациясындагы ал чыгармалардын маданияттагы орду ж.б..

Советтик Кыргызстандын музыкалык маданияты жөнүндө А.И. Пантелирейз, Р.Х.Уразгильдеев, А.Е.Слезко, Р.Янковский, Г.Байсабаева, Е.С.Лузанова, В.М. Роман, Ч.Уметалиева-Баялиева ж.б. сыяктуу музыка таануучулардын изилдөөлөрү баалуу эмгектер болуп саналат. Аларда

композиторлордун чыгармачылыгында кыргыз фольклорунун ролу жөнүндө пикир, байкоолор камтылган.

Кыргыздардын салттуу музыкалык маданияты жөнүндө баалуу маалыматтарды биз, адабий-публицистикалык чыгармалардан (Ч.Айтматов, Т.Сыдыкбеков, К.Каимов, Т.Касымбеков, К.Маликов, А.Токтомышев, Кеңеш. Жусупов ж.б.); философтордун, тарыхчылардын, филологдордун, фольклористтердин, этнографтардын эмгектеринен (Б.Аманалиев, А.Байтур, А.Салиев, К.Мифтаков, Ы.Абдрахманов, Т.Саманчин, З.Бектенов, Б.Солтоноев, О.Сыдык уулу, Х.Карасаев, С.Закиров, Б.Сабыр уулу, А.Акматалиев, Ө.Караев, Т.Чоротегин ж.б.) табууга болот.

Кыргыздардын салттуу музыкалык маданияты боюнча илимий иштерди анализдөөдө мындай жыйынтыктарга келүүгө болот:

Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкасынын өзгөчөлүгү булар менен шартталат: 1) ал жазуу теориясына жана шаардык концерттик формага ээ болбостон, көчмөн турмушта жашаган элдердин жашоосунда өзүнүн функциясын аткарган; 2) музыка менен алектенүү коомдук карым-катыштын маанилүү формалары (жөрөлгө, ритуал, майрамдар, той-аштар, меймандостук, уруу аралык таймаштар ж.б.) менен шартталып, ишке ашкан; 3) оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун алып жүрүүчүлөрү – манасчылар, дастанчылар, акындар, ырчылар, комузчулар ж.б. синкретикалык ишмердүүлүк формасында универсалдуу жалпылыктардын принциптеринин негизинде чыгармачылыгын жана өнөр ээси экендигин тааныта алышкан; 4) кыргыз маданиятында музыкант өзүнүн өзгөчөлөнгөн, индивидуалдуу чыгармалары менен гана кеңири таанымал болгон. Азыркы мезгилге чейин Музоокенин «Мундуу күү», Кетбуканын «Айхан күү», Боогачынын «Үкөй», Бурулчанын «Селкинчек», Ниязаалынын «Кер толгоо», Айдараалынын «Кара өзгөй», Токтогулдун «Тогуз кайрык», «Миң кыял», Ыбрайдын «Жыргал күн», Атайдын «Күйдүм чок», Карамолдонун «Насыкат», Шекербектин «Жүрөк толкуйт» ж.б. ысымдары менен бирге айтыла жүргөн чыгармалары белгилүү.

«Салттуу дүйнө бейне жана музыкалык искусство» аттуу экинчи параграфта дүйнө бейнесин этностун жана анын музыкасы менен бирдикте караган азыркы мезгилдеги изилдөөчүлөрдүн илимий изденүүлөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө сереп салынат. Кыргыздардын дүйнө бейнесинин негизин байыркы теңирчилик ишеними же дүйнө таанымы түзгөн. Кээ бир илимпоздор (Р.Безертинов, А. Мухамбетова, Г.Бегалинова) теңирчиликти дин катары тааныса, айрымдары (Н.Аюпов, Б.Солтонбеков) дүйнөтааным иретинде кабылдашат. Б.Аманалиев, А.Салиев, Ж.Ашыралиев, Ш.Акмолдоева, О.Тогусаков, М. Жумагулов,

Ы.Мукасов, Ж.Урманбетова, С.Абдырасулов ж.б. сыяктуу кыргыз окумуштуулары дүйнө таанымдын ар кандай аспектилерине илимий-изилдөөлөрүн арнашкан.

Музыка өзүнүн «предметсиз» табиятына карабай этностун бүтүндөй дүйнө бейнесин чагылдыра алат. Бул бейне элдин материалдык жана руханий негиздеринин көп кылымдык өнүгүүсүнө, анын калыптанышына тийгизген көптөгөн факторлордун таасиринин жыйынтыгы болуп саналат.

Кыргыздардын дүйнө бейнесин түрк тилдүү элдердин байыркы дини болгон теңирчиликтин Мезгил жана Мейкиндик жөнүндөгү базалык түшүнүктөрү: дайыма кыймылдагы чарбалык практикасы өнүккөн көчмөндүү турмуш жана үй бүлөдөгү мамилелердин структурасын, системасын жөнгө салган, этностун катаал шартта күн көрүүсүнө жана көчмөн чарбачылыгын жүргүзүүгө карата атайын жасалган турмуш-тиричиликтик жөрөлгөлөр; элдин тарыхынын жана турмушунун ажырагыс бөлүгү катары социалдык, уруулар аралык, улуттар аралык мамилелердин системасы түзөт. *Музыка* көчмөн дүйнөсүнүн космогониялык түшүнүктөрүн жана сакралдык баалуулугун чагылдырат.

«Көчмөндөр дүйнөсүндөгү салттуу маданият. Эпос – көчмөн кыргыз элинин салттуу маданиятынын сакралдык негизи» деген параграфта маданияттын маани-маңызы менен катар, музыкалык искусстводогу чыгармачылыктын баалуу аспектилери иликтенген. Салт – сырткы көрүнүшү гана мезгилге жараша өзгөрүүгө учураган, биздин заманга чейин фундаменталдык негиздери сакталып калган муундан-муунга өтүүчү маданияттагы түшүнүк. Көчмөн маданиятынын архетиби теңирчилик дүйнө таанымынын түшүнүктөрүнүн негизинде мергенчилик, мал чарбачылык, көчмөн турмушунун уңгусунда калыптанып, каада-салт, ырым-жырымдык ритуалдардын мазмунунда камтылган. Ушуга байланыштуу, музыкалык фольклордо жана оозеки салттагы профессионалдык музыкада элдин жашоосундагы каада-салттагы белгилер жана маанилер Борбордук Азиядагы көчмөндөрдүн дүйнө таанымын туюндурган көркөм формасында берилет.

Кыргыздардын байыркы диний түшүнүктөрүнө кыскача ретроспективдик сереп салуу менен көчмөндөрдүн дүйнө бейнесинин калыптанышынын, адамдардын дүйнө менен тең салмактуу карым-катышынын базалык эрежелерин, жашоодогу табияттык багыттарын, негизги иерархиялык баалуулуктардын катышында кароого мүмкүнчүлүк түзүлдү. Байыркы ишенимдердин системасында физикалык дүйнөнү жана руханий чексиздикти жараткан, дүйнө түзүлүшүндө жогорку статустагы көчмөндөрдүн тагдырына, Жаратылышка зыян келтирбөө маанилүү болгон көчмөн турмуштагы маданияттын тартибин жөнгө салган Көкө Теңирге табынуучулук калыптанган. Көчмөндөрдүн дүйнө таанымын: 1)

жашоо – жогорку баалуулук, дүйнөдө бардыгы жандуу; 2) Адамдын Космос, Аалам жана Табият менен катышындагы гармониясы; 3) ар кандай диндерге толеранттуу мамиле кылуу; 4) тиги дүйнөдөгү арбактар менен байланышуу; 5) руханийликтин түбөлүктүү эмес материядагы басымдуу ролу; 6) материалдык дүйнөгө байланбоо керек деген түшүнүктөр түзөт.

Коомдук түзүлүш, бийликтин институттары, көчүп-конуунун, мергенчиликтин жана согуштун эрежелери, уруулардын жана элдердин мамилелеринин өзгөчөлүгү, мейман тосуу салты байыркы дүйнө таанымдык системанын таасири менен калыптанган.

Жүрүм-турумдун руханий-этикалык нормаларын түзгөн жоомарттык, намыскөйлүк, улуулук, эркиндик сыяктуу сапаттар кыргыздардын искусствосунда даңазаланат. Көчмөн доорундагы руханий маданиятагы музыка жана музыканттар диний, тарыхый, саясий, социалдык, маданий, эстетикалык, турмуштук, согуштук сыяктуу маалыматтарды алып жүрүүчүлөр жана таратуучулар болушкан.

Байыркы теңирчилик дүйнө таанымдыгы мейкиндик (Жогорку, Ортоңку, Төмөнкү дүйнөлөр) жана мезгилдик түзүмдөр, элдик салттар, мифтер жана уламыштар аркылуу келе жаткан реалдуулук жөнүндөгү бүтүндөй руханий-дүйнө таанымдык маалыматтар көчмөндөрдүн искусствосунун этникалык аң-сезиминин деңгээлин аныктайт. Жогорку, Ортоңку, Төмөнкү дүйнө түзүлүшүн аныктап турган музыкалык аспаптар – башы, кулагы, моюну, денеси бар жандуу организм катары кабылданат. Бул көз карашты С.Субаналиевдин профессионалдардын аткаруусундагы комуз күүлөрүнүн жанрдык системасында аспаптын Жогорку (моюн), Ортоңку (бел) жана Төмөнкү (аяк) бөлүгүндө аткарылган күүлөр болуп бөлүнөт деген пикири далилдейт.

Кыргыз элинин эпостору – маданияттын, эпикалык, сакралдык негизи, алардын көрүнүштөрү – «Манас» үчилтиги жана «Эр Төштүк», «Кожожаш», «Жоодарбешим», «Жаныл Мырза», «Эр Табылды», «Курманбек», «Эр Солтоной», «Жаныш-Байыш», «Шырдакбек», «Сейитбек», «Кедейкан», «Мендирман», «Олжобай жана Кишимжан», «Саринжи-Бөкөй» сыяктуу кенже эпостор – дүйнөлүк маданияттын бай казынасы болуп саналат. Аларды элге жеткирип таратуучулар, б.а. оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосунун айтуучулук багытынын өкүлдөрү – манасчылар, дастанчылар, акындар. XX кылымга чейин оозеки салттагы айтуучулук жана аваздык-аспаптык өнөрдүн алып жүрүүчүлөрү *ырчы* деп аталып келген. Ырчылар жогорку чеберчиликте сөзү менен обону айкалышкан, комуздун же башка аспаптардын коштоосунда сөз берметтерин тизген ырчы-музыкант, композитор-обончу, айтуучу, акын-импровизатор, чечен болушкан.

Дүйнөлүк эпикалык маданияттын эң көрүнүктүү үлгүсү – «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтиги. Бул кыргыз маданиятынын шедевринде дүйнө бейнеси, көчмөндөрдүн космогониялык түшүнүктөрүнүн бүтүндөй системасы, материалдык жана руханий маданияттын өзгөчөлүктөрү, кыргыз элинин турмушундагы баалуулуктардын топтому чагылдырылып, калктын маданиятынын руханий ааламы камтылып турат.

Кыргыз манасчыларынын музыкалык-поэтикалык маданияты – экстаз, экспрессия, импровизация, муундарга арналган гимн, эпикалык дүйнөнү, эрдиктерди даңазалоо, рухтар менен сүйлөшүү, б.а, башка дүйнө менен байыркы метафизикалык байланыштын классикалык туюндурулушу.

«Миф – салттуу маданияттын жаралыш негизи» аттуу төртүнчү параграфта табияттын стихиясына болгон, улуу эрдиктерди жараткан баатырлар тууралуу жомоктор түзгөн *мифтердин* – байыркы мезгилдерден бери дүйнө таануунун башаты, негизи болуп саналгандыгы сыпатталат. Анализденген түрк элдеринин көптөгөн мифтери музыканын пайда болушун жана музыканттардын жаралышын жогорку күчтөр менен байланыштырып, баатырлардын эрдиктерин даңазалаган баян, уламыштар илимде *эпос* термини менен аталды. Музыка руханийликтин феномени катары мифология, эпикалык жана ыр жанрындагы тексттер, уламыштуу күүлөр менен тыгыз байланышып, дүйнө бейнесинин репрезентатынын функциясын аткарат. Ошол эле учурда музыканын өзү – миф, ритуал, тарыхый документ, дүйнөнүн жана аң сезимдин көрсөткүчү болуп саналат. Музыканы этностун протокыргыздарда калыптанган дүйнө бейнеси менен бирдикте кароо зарыл. Музыка белгилүү маданий-руханий түзүлүштөрдү, багыттарды: этностун дүйнө таанымынын бүтүндүүлүгүн, андагы жашоосун, адамдар менен дүйнөнүн спецификалык биримдигин туюндурат.

Көчмөндөрдүн турмуш-тиричилигинде *жердеги болмуш менен аалам, космостук чөйрө байланышта* деген түшүнүк басымдуу орунду ээлеген. Руханийликтин, чыгармачылык башталыштын, жашоонун философиялык маңызын алып жүрүүчүсү болгон *музыканын* маанилүү функциясы руханий байланышты ишке ашыруу болуп саналат. Ал эми ыйык сезимди берүүдөгү байланыштын негизги куралдары миф, уламыш, ошондой эле кылдат интонация, жагымдуу ыргак жана элдик аткаруудагы импровизация болгон.

Музыка жана поэтикалык сөз көчмөн коомунда кыргыздардын жашоосун коштоп жүргөн «аккомпанементи» болгон. Демек, музыка – 1) маданияттагы белгилердин функциясын аткарат жана маданияттын негизги түзүлүштөрүн туюндуруучу каражат; 2) алып жүрүүчүлөрдүн улуттук-маданий менталдуулугун айгинелейт; 3) реалдуулукту чагыл-

дыруу процессин жана музыкалык салтты туюндуруу ыкмасын ишке ашырат; 4) муундан-муунга өткөн музыкалык аң-сезимдин объектисинин негизги формасын түзөт.

«Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкасынын калыптаныш башаттары» аттуу экинчи бап маданияттын оозеки-профессионалдык бутагы (катмары) өнүгүп чыккан музыканын түрлөрүнө, жанрларын иликтөөгө арналган. Бул бап беш параграфтан туруп, анда салттуу коомдогу музыка коштогон ырым-жырымдар, анын ритуалдар менен байланышы, аларды азыркы коомдо кайра жандандыруу мүмкүнчүлүгү; оозеки салттагы профессионалдык музыканттар пайда болгонго чейинки шамандардын синкретикалык дарымдарындагы музыканын сыпатталышы; үрп-адаттардагы музыканын орду; оозеки салттагы профессионалдардын музыкасын психологиялык аспектиде кароо; профессионалдык салттуу музыканын жеке адамга жана угуучуларга тийгизген таасири каралат.

«Шамандык дарымдардын музыкасы жана анын музыкалык маданияттагы ролу» аттуу биринчи параграфта шамандык музыканын өзгөчөлүктөрү каралат. Азыркы мезгилге чейин Кыргызстандын музыка таануу илиминде дарымдык ритуалдардын көркөм жана музыкалык талаасынын спецификасына концептуалдык изилдөө жүргүзүлө элек, ыйык табигый кубулуштарга негизделген «бул дүйнө» жана «тиги дүйнө» шаманизмде карама-каршы түшүнүк катары каралбаган.

Ыйык сакралдуу рухтарга «кызмат өтөө» негизги милдети болгон шамандардын дарымдарында музыка биринчи орунда туруп, анын жардамы менен өз уруусундагы жамаатты ар кандай кырсыктардан сактаган. Бакшы аспабын (комузда) чертип, аса таягын шалдыратып, дапты (бубен) ургулап ритуалга катышуучуларды өзүнүн ички дүйнөсүн сезе алган абалга жеткирүүдө, адамдардын организминде таасир этүүнүн эң күчтүү ыкмаларынын бири ритм экенин жакшы билген. Даптын жана аса таяктын добуштарынын ыкчам ыргагы табигый физиологиялык ритм менен айкалышып тиешелүү эмоцияны жаратууга көмөктөшкөн. Дарымдын башында белгилүү бир атмосфераны жараткан, угуучуларды жана бейтапты кийинки баскычка даярдаган жай мелодия аткарылса, сеанстын аягында жан дүйнөнү жай алдырган, ырахат тартуулаган, бейпилдик атмосфераны мүнөздөгөн мелодия жаңырган.

Искусствонун ар кандай түрлөрүнүн синкретизминен жаралган шамандык дарымдардагы ритуалдар маданияттын спецификалык жагын туюндуруп, этностун чыгармачылык импульстук бирдиктүүлүгү, дүйнө таанымы, образдык түзүлүшү, ой-жүгүртүүсү менен шартталган. Дарымдардын идеологиялык бөлүгүн адамдын төрөлүшү, турмушу жана өлгөндөн кийинки тагдыры, анын жаны жөнүндөгү түшүнүктөрдүн

системасы түзөт. Шаманизм боюнча адам өлбөйт, анткени адамдын жаны тиги дүйнөдө, көктө, рухтардын кайра жаралган дүйнөсүндө уланат. Шаманизм өзүнө диний табынуучулук, алгачкы коомдогу илим, медицина, музыка, поэзия сыяктуу ар кандай чөйрөнү камтыган. Ошондуктан бакшылар музыкалык-акындык жөндөмгө ээ, мифтерди, уламыштарды жакшы билген, дарыгерлик, көзү ачыктык, музыканттык, актерлук, ырчылык, сакралдык билимдерди алып жүрүүчү, жомокчу, окутуучу, кеңешчи, маданияттагы салттарды сактоочу касиеттерди айкалыштырган өзгөчө инсандар болушкан.

Орто Азияда жана Сибирде номаддык маданияттын салттарына негизделген шаманизм өкүм сүрүп, көчмөн түрк элдеринин шаман-бакшыларынын дарымдарында ар кандай музыкалык аспаптар негизги жардамчы компонент катары колдонулган. Алсак, кыргыздарда комуз, сейрек учурда кыл кыяк, аса таяк, бубен; алтай, бурят жана якут элдеринде – бубен (түңүр, хэсэ, тойбор); казактарда – кобыз; хакастарда – урма аспап (тюр) ж.б.

Шамандардын (бакшылардын) музыкасы өзүнүн аң-сезиминин табиятына негизделген, сөз менен бере алгыс көрүнүштү туюндурат. Эмоциялык абал, медитативдүүлүк, чыныгы жашоодон алыстоо – транс, толкундануу, таасирленүү, жараткандан коркуу сыяктуу экстатикалык абалдын жаралышына алып келген. Сөз аркылуу – бакшынын ритуалынын сюжеттик линиясынын өнүгүшү, бүтүндөй формасы белгиленсе; аспапта ойнолгон кайрыктар аркылуу – эпизоддук бөлүктөрдүн ритмикасы жана микроформасы, жанрдык өзгөчөлүгү, тембрдик палитрасы белгиленип, аваз (вокал) аркылуу – эмоциялык абалды, композициянын негизги динамикалык белгилерин аныктоого болот. Ырчылык жана кептик интонациянын, сөз менен вокалдын карым-катышы мүнөздүү болгон бакшынын авазынын акустикасы жана физиологиясы жогорудан алынган маалыматты так берүүгө өбөлгө болуп, белгилүү бир образдарды жаратып, дарымдагы ыры аркылуу оору адамдын терс күчтөрү менен *күрөшүү* үчүн оң (ак) күчтөрдү чакырган.

Шаманизмдин элементтери сүрөттөлүп, аларда бакшы өзүнүн ролун тиешелүү жагдайга, сценарийге жараша аткарганын кыргыздардын «Жаныш-Байыш», «Муңдук, Зарлык» ж.б. кенже эпосторунун мисалында кароого болот. Ритуалда кара сөз түрүндөгү текст, баяндоо эпизоддору өзгөчө орунду ээлейт: башында чакырык түрүндөгү фразалар – киришүү, андан кийинки негизги бөлүмдө ылдам темптеги мелодикалык кайрыктар, кеңири интервалика жана добуштардын контрасттык комбинациясы орун алса, аягы куюлушкан мелодикалык фразалар менен бүтөт. Бакшынын ырларында көптөгөн кошумча элементтердин: сөздөрдүн, муундардын, сырдык сөздөрдүн, үндүү тыбыштар аркылуу түзүлгөн ыргак ачык

көрүнүп турат. Ырдын сөзүнүн ритми жана метри ырдын түзүлүшүнүн ритмикасы менен аныкталат. Бакшынын дарымдары белгилүү бир ыргактагы мелодикадан башталат, ортоңку бөлүгүндө регулярдуу метрика сакталбастан эркин болуп, ылдам ритмикалык темпи добуштун созулунку ритмикалык темпи менен кезектешет. Вокалдын жана кептик интонациясынын айкалышы жана ага карым-катышы мүнөздүү болгон бакшынын авазы дарымга катышып жаткандарга маалыматты туюндуруучу каражат катары таасир этет.

Музыкалык аспаптар кыргыздардын турмушунун жана шамандардын дарымдарынын (оюндарынын) ажырагыс бөлүгү болгон. Дарым учурундагы аспаптык кайрыктар жана вокал көп тараптуу комплекстерди камтып, ыргакты, композицияны, форманын кыймылы, образдык түзүлүштү шарттап, сөз, бий, атайын кийимдер, дароо алмашып турган мизансценалар, театралдык жабдыктар, а түгүл тирүү жаныбарлар, куштар, музыкалык аспаптар менен толукталган. Физиотерапевдик манипуляция комузда (кээде кыл кыякта) импровизациялык аткаруу менен коштолуп, дубалар, ритуалдык жана театралдашкан кыймылдар, жесттер менен да айкалышкан. Аспаптык кайрыктар ритмиканы, композицияны, форманын кыймылын жана образдык түзүлүштү шарттаган.

Шамандардын музыкалык-поэтикалык чыгармачылыгы өзгөчө ой жүгүртүүнү жана чыгармачылык жөндөмдү талап кылган. Бакшы рухтарга кайрылууда көбүнчө ырдаган, б.а., урма жана кылдуу аспаптардын коштоосунда обон салып, колундагы шалдырактын ритми жана добушу аркылуу күндүн күркүрөгөнүн, назик, акырын чыккан жылаажын үндөрдү туураган. Добуштардын мындай сыйкырдуу дүйнөсү бакшылардын маанайына таасир этип, аны туюндуруп, аудиторияны өзүнө тартып, арбап турган. Бакшынын өнөрү – бир актердун театры. Бакшы өтө жогорку жөндөмгө, күчкө ээ болуп, аспаптын добушунда камтылган сырды, анын өзгөчөлөнгөн ички дараметин бере алган. Сыйкырдуу күч жана комуздун кайталангыс коңур үнү жана башка аспаптардын добушу адамдарды арбап, өзгөчө ыргакты, композицияны, образдык түзүлүштү жараткан.

Бакшынын дарымынын максаты – адамдардын рухуна, денесине таасир этүү аркылуу аң-сезими менен көмүскө рухка, бул дүйнөдөгү окуялардын жүрүшүнө таасир этүү менен универсумдун ачык жана жабык дүйнөсүн байланыштыруу болгон. Бакшы өзүнүн дарылоо сеансынын максатына ылайык *дарымдарын* ишенимдүү жасай алган. Сыртынан караганда, бакшынын дарымдык сеансы чексиздей көрүнөт, бирок бакшы өзүнүн жана бейтаптын күчүн так эсептеп, өзүнүн таасир этүү абалын жана анын узактыгын туура өлчөй алган. Бакшылардын мыкты угуу жөндөмдүүлүгү, техникалык моторикасы, аспапты чебер өздөштүрүүсү ыргактардын калыптанышына өбөлгө болгон. Шамандар

жогорку профессионалдык аткаруучулук жөндөмүнө ээ болуу менен бирге, динамикалуу, мазмундуу мотивдери менен өзүнүн үнүн жана аспаптын добушун көркөм, эмоциялуу айкалыштырган. Жалпылап айтканда, бакшы дарымга катышып жаткан адамды же адамдардын тобун экстаз, гипноз абалына киргизип, башка дүйнөдөгү рухтар менен байланыштырып, жыйынтыгында адам оорусунан айыгып, дени сак бала төрөлгөн ж.б.у.с. жагдайларда шамандардын дарымдарындагы музыканын таасири өзгөчө мааниге ээ болгон.

Тарыхый жактан кийин пайда болгон оозеки салттагы профессионал музыканттардын – манасчы, акын, дастанчылар – шамандардын музыкалык жана актёрлук чеберчилигин өздөштүрүп, чыгармачылыгында кандайдыр бир деңгээлде алардын магиялык касиеттерин сактап калышкан деген божомолдорго кошулууга болот. Шамандык өнөргө өзгөчө жакындык «Манас» эпосун айтуучуларда байкалат, анткени, профессионал манасчылар шамандар сыяктуу эле эпостогу окуялар болуп жаткан жогорку дүйнө менен байланышуу үчүн экстазга (азыркы психология илиминдеги терминдик аталышы – аң-сезимдик абалдын өзгөрүшү) кирип, бир канча саат бою тынбай, эпопеянын мазмунунан окуяларды айта алган.

Манасчылар эпосту гана аткарбастан, аба-ырайына таасир этип, боло турган согуш тууралуу алдын-ала айтып, үйлөнүү-үлпөт тойлорунда жаш үй бүлөнүн бактылуу келечеги үчүн баталарын беришкен. Профессионал музыканттар өзүнүн музыкалык ишмердүүлүгү менен бирге, эл арасында олуялык, эмчи-домчулук б.а. касиетке эгедер, жараткандын колдоосуна ээ инсан катары таанымал болушкан (Куйручук, Арстанбек, Калыгул олуялар, Токтогул Сатылганов, Сагымбай манасчы, Сейдене семетейчи ж.б.).

«Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкасынын семантикалык негиздери» деген экинчи параграфта аталган музыкалык искусствонун семантикасы каралат. Көчмөн турмушта жаралган, ал шартка ылайыкташкан кыргыздын комузунун жана башка аспаптарынын добушунун камералуулугу, жумшактыгы менен айырмаланып, боз үйдүн чакан акустикалык мейкиндигине ылайыктуу болгон. Комуздун добушу коңур, кулакка жагымдуу, чертилген кайрыктары жаңырбастан үзгүлтүксүз кайталоону талап кылган, угуучунунун жүрөгүнөн орун алып, тек ага гана багытталгандай сезим калтырат. Кыргыздардын жана башка түрк элдеринин музыкасынын өзгөчөлүгү – кыргыздардын оозеки салттагы музыкалык тилинин негизин түзгөн, түрк дүйнөсүнө мүнөздүү болгон вертикалдык-обертондук принцип болуп эсептелет. Гармониялык термелүүдөгү добуш – физикалык кубулуш катары обертондордон турат. Обертондор адам психикасына таасир этүү менен биорезонанстык

кубулушту жараткан жөндөмгө ээ. Кыргыз музыкасында үн боектор (тембр) музыкалык баалуу көркөм каражаттардын өзгөчө компоненти. (генетикалык жактан ал шамандык музыкага жакындайт). Коңур – кыргыз музыкасына мүнөздүү темброидеал. «Коңур» сөзүнүн семантикалык талаасы: музыкалык аспаптардын өзгөчө тембри, угуучуну авазынын өзгөчө боектору менен багындырган, жан дүйнөгө жагымдуу маанайды, эллегияны, кайгыны, жайбаракаттыкты, салмактуулукту камтыйт. «Коңур добуш, коңур үн, коңур аваз» – угуучуну өзүнүн орбитасына тарткан, медитациялык абалга жеткирген кубулуш.

Кыргыздын музыкалык чыгармаларында каймана маани кеңири колдонулат, алсак, Капалдын «Көкөй кести» күүсү, Коргол Токтогулга уулунун өлүмүн ыр менен угузуусу, Кыдыр акенин «Төгөчүнүн күүсү» ж.б.д.у.с., ханга же анын туугандарына тигил же бул баатырдын өлүмү тууралуу күү ж.б. чыгармалар аркылуу угузушкан. Музыка менен адамдын каза болгонун угузуу түрк элдеринин уламыштарында кеңири таралган. Орто-Азиядагы түрк тилдүү жана перс элдеринин реалдуу салттык-ритуалдык практикасын чагылдырып турган чыгармалардан ханга уулунун өлүмүн угузган Кетбуканын белгилүү «Айхан күүсү», иран элинин улуу музыканты Борбад ыр аркылуу шахка сүйүктүү аты Шабдиздин өлгөнүн угузгандыгы тууралуу уламыштарды мисал кылууга болот. Өлүмдү кыйыр түрүндө угузуу өзүнчө салт болуу менен сөзү жок күүлөр кайманалыктын идеалдуу формасы катары бейвербалдык тилдин функциясын аткарган.

Сакралдык психологиялык эркиндиктин мезгили болуп саналган учурда, б.а. маркумду акыркы сапарга узатууда каза болгон адамдын туугандары жоктоп *кошок* айтса, кыз узатуу тоюнда мазмунун ички таарынычтар, капалыктар түзгөн күйөөгө узап бара жаткан кыздын *коштошуу* ырлары аткарылган.

Акындар-ырчылар ханга кайрылууда салт болуп калган жогорудагыдай ритуалдык жактан жол берилген психологиялык эркиндикти колдонушкан, т.а., алар элдин мүдөө-талаптарын, жеке таарынычтар жана каалоолорун чыгармасы аркылуу айта алышкан. Иерархиянын мыйзамдарына баш ийген реалдуу жашоодо *чындыкты* алаканга салып көргөзүүнүн бирден-бир жолу, үй бүлөдөгү жана бүтүндөй социумдагы психологиялык оор абалдан чыгууга өбөлгө болгон жол – ***өнөр аркылуу салынган жол.***

«Ритуалдык-жөрөлгөлүк музыканын руханий маданияттагы орду» аттуу параграфта музыканын маани-маңызы каралат. Музыка – дайыма эволюцияда болуп турган динамикалык феномен, процессти жараткан, элдин руханий өзүнчөлүгүнөн жаралган ишмердүүлүктүн үзүрү, элдин интеллектуалдык чыгармачылык күчүнүн табылгасы; добуштар

аркылуу дүйнөнү туюндуруу жана маданиятты түшүндүрүү ыкмасы; маданий иш-аракеттердин потенциалдык модели. Музыка – системалык организациясы бай көркөм каражатка ээ болуу менен бирге татаал, кылдат, терең мүнөздөгү көп кырдуу дүйнө бейнесин чагылдырган, аң-сезимдин, жан дүйнөнүн тереңиндеги Жараткан, түбөлүктүүлүк, абсолюттук сыяктуу көптөгөн түшүнүктөрдүн бири.

Кыргыз элинин музыкасынын спецификалык өзгөчөлүгү көчмөн турмуштун өзөгүндө калыптанып, салттуу музыкада камтылган мейкиндик жана мезгилдик түшүнүгү, дүйнө моделинин кандай өзгөчөлүктөр менен шартталганын аңдап-билүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Этностун музыкасынын өзгөчө көрүнүшү болгон ритуалдык музыка – көчмөндөрдүн турмушунун ажырагыс бөлүгү болуу менен бирге, коомдук өнүгүүгө (формацияга) ылайык, жоголуу абалына дуушар болду. Ал эки фактор менен байланышат: биринчиси – отурукташуу (седентаризация), цивилизациянын өнүгүшү, көчмөн элдин жашоосунун шарттарынын өзгөрүшү, алардын отурукташкан элдер менен аралаш жашоосу; экинчиси – ырым-жырымдарды аткарган же жасаган адамдардын жашы келип, бул дүйнөдөн кайткандыгына байланыштуу азайып кетиши. Ушуга байланыштуу төмөнкүдөй маселелер жаралат: 1) ритуалдарды, ритуалдык музыканы кантип сактоо керек? 2) ритуалдарды муундан-муунга сактап өткөрүү үчүн кандай чараларды колдонуп, шарттарды түзүү зарыл? Бул суроолорго 100 пайыз канааттандыралык эмес деп жооп алабыз. Эң негизгиси, бул ритуалдардын аудиосун жана видеожазууларын сактоо зарыл.

Салттуу маданияттын элементтерине белгилик жана музыкалык мүнөз тиешелүү. Коммуникативдик акт өздүк табиятына ылайык: «билдирүү жиберүүчү – билдирүү – билдирүү алуучу» деген универсалдуу схемадан турса, музыкада коммуникация: субъект (жаратуучу же аткаруучу); кимдир бирөөгө билдирүү, маалымат жеткирүүдө мааниге ээ болгон добуштар; билдирүүнү кабыл алган – объект сыяктуу схемалар аркылуу ишке ашат. Музыкалык жанрлар өзүнө маанини, турмуштук-маданий маңыздардын уюткусун камтыйт.

Ритуалдык практикада колдонулган архаикалык, этникалык стилдерди жана мелодияларды камтыган конвенционалдык белгилерде магиялык репутациянын мааниси жана маңызы орун алган. Музыкалык тил – музыканын кайталангыс спецификасын түзгөн көркөм ыкмалардын жана каражаттардын жыйындысы. Ушуга байланыштуу, каада-салттык ырлардын маанилүүлүгү: 1) жоктоо, кошок ырлары аткарылбаса маркумду узатуу зыйнаты толук кандуу деп эсептелген эмес; 2) күйөөгө узап жаткан кыз сөзсүз түрдө кыз узатуу кошогун айткан. Демек, маданияттагы

музыкалык искусствонун алып жүрүүчүлөрү коомчулукта калыптанган бекем белгилик стилди өз каалаганындай өзгөртө алышкан эмес.

Ритуалдагы каада-салттык иш-аракеттер жана музыка жүрүм-турумдун символикалык формасына кирет. Салттуу кыргыз музыкалык маданиятынын жаңы социалдык шарттарга ыңгайлашуусу анын жашоого ийкемдүүлүгүн тарыхый жактан сыноо болуп саналат.

Алгачкы ишенимдердин мезгилинен тартып, XX кылымдын башына чейинки ар кандай доорлордун бейнесин туюндурган кыргыз элинин ритуалдык музыкасы өзүнчө спецификага ээ, анын ички маңызын элдин конкреттүү социалдык-коомдук чөйрөсүндө функциясы, калктын турмуш-тиричилиги, эмгектик, социалдык ишмердүүлүгү, адеп-ахлагы менен байланышкан жандуу көркөм салты жана искусствосу менен түздөн-түз жакындашканда гана таанып билүүгө, сезүүгө болот.

«Музыкалык структура жана каада-салттын символикасы» аттуу параграфта кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык тилинин башаты, музыканын искусство катары тарыхый жактан түптөлүшү салттык маданият менен байланышкандыгы иликтенген.

Каада-салт – белгилүү идеяларды, жүрүм-турум нормаларын, баалуулуктарды жана сезимдерди берүү ыкмасы, адамдын материалдык жана руханий муктаждыгынан келип чыккан, ар кандай символдук актылар, табигый декорациялар, тиешелүү тексттер менен коштолгон ритуалдык жана коллективдик символдук иш-аракеттердин жыйындысы. Мындай салттуулук, каада-салт, үрп-адаттардагы – кубанычтуу, майрамдык окуялардан жана жашоодогу мыйзам ченемдүүлүк катары каралган маркумду тиги дүйнөгө узатуу, диний жөрөлгөлөрдөн турган социалдык тажрыйбанын символдук туюндурулушу. Каада-салт, жөрөлгөлөр турмуш-тиричиликте муктаж болгон учурда гана аткарылат (*дамбыр таш*–жаанды чакыруу максатында; *бадик* – ооруларды кубалоо ж.б.). Адамдардын турмуштук циклы менен байланышкан баланын *төрөлүшү, үйлөнүү-үлпөтү, өлүк коюу салты* жана жөрөлгөлөрү өзгөрүүгө дуушар болсо да, аталган окуялардын жашоодо дайыма болуп турганына байланыштуу адам коомунда сакталып калды.

Музыка кыргыз маданиятынын бардык каада-салттарынын ажырагыс компоненти болуп, андагы ыр өнөрү ар түрдүүлүккө ээ. Маселен, үй бүлөлүк, турмуш-тиричиликтик каада-салт ырларынын чөйрөсү кеңири: баланын төрөлүшү (ат коюу, бешикке салуу, кыркынан чыгаруу, тушоо кесүү); үйлөнүү үлпөтү (кыз узатуу, той баштар, жар көрүү); маркумду узатуу (угузуу, кошок, жоктоо, көңүл айтуу); календардык майрамдар (Нооруз); диний майрамдар (Курман айт, Орозо айт); эмгек жана магиялык ырлар (оп, майда, бекбекей, тон чык, дамбыр таш) ж.б. Салттуу

маданиятта так белгиленген каада-салттык ырлар жана анын добуштук көрүнүшү акыркы жүз жылдыкта өзгөрүүгө дээрлик учураган жок. Эки дүйнөнүн байланышын туюндурган салттык ырларды, өзгөчө кошок, жоктоо ырларын башка жагдайларда аткарууга, ырдоого тыюу салынат.

Салт – рухтардын дүйнөсү менен байланышууга жана андан чыгууга негизделген симметриялык структурага ээ. Каада-салттык ырлар этап менен аткарылып (киришүү – жакшы тилек каалоо – сурануу – ыраазычылык – жыйынтыктоо), салттык жагдайдын контекстине кирип, ритуалдын милдетүү структурасын жаратып, ритуалдык маңызды жана салттын маанисин туюндуруп турат. Жакшылык каалоо формуласы (бата, тилек айтуу) поэтикалык мазмуну менен ыр өнөрүнө кирсе, ошол эле учурда ар кандай тематикадагы ырдын текстинен кийин жыйынтыктоочу каалоо-тилек катары кептик айтымга да кирет. Адамдардын турмуштук жагдайларындагы мерчемдери (баланын төрөлүшү, үйлөнүү, өлүм) үй-бүлөлүк салттык циклдардын системасында орун алып, көп түрдүү жанрлар менен туюндурулган.

Көчмөн доорундагы ата-бабалардын дүйнө таанымындагы түшүнүктүн «башка» абалга, б.а. жаңы формага, өтүүсү адамдардын салттуу жашоо циклына, **мүчөлгө**, негизделген. Ар бир 12 жылдык мезгилдик система (мүчөл) фольклордук жанрлар жана профессионалдардын аткаруучулук адистиги менен өз ара байланышат. Эки мезгилдин ортосундагы жыл **мүчөл жаш** – «кооптуу жаш» – адамдын жаңы жашоо мерчемине өтүү жылы болуп саналат. Салттагы ритуалдык жөрөлгөлөрдүн башкы сырдуулугун камтыган **профессионалдык музыка андагы касиетти, угуучунун руханий гармониясына болгон багытты энчилеп алган.**

Башка түрк элдери сыяктуу эле кыргыздардын аваздык музыкасынын өнүгүшү эпикалык поэтика менен тыгыз байланышта өнүккөн. Оозеки кеп образдык жана жанрдык ой жүгүртүүнүн калыптанышына чоң таасир этсе, поэтикалык чыгармачылыкка тиешелүү болгон турмуштук жагдайларды жалпылоо ыкмасы ырчылык жана аспаптык өнөрдө да орун алган. Музыка менен алектенүүнүн синкреттик формасын оозеки салттагы аспапчылык өнөрдөгү чыгарманын тарыхын баяндоо менен аткарылган айтым күүлөрдүн образдык системасында көрүүгө болот.

Вербалдык тил элдин музыкалык тилине таасир этип, образдык жана музыкалык ой-жүгүртүүнү калыптандырды. Аваздык жанрларда сөз менен музыканын айкалышы бирдей эмес, элдик-профессионалдык ырларды аткарган ырчынын чыгармачылыгында биринчи планда мелодикалык жагы турса, акындардын жана манасчылардын чыгармаларында поэтикалык жагы турат. Оозеки салттагы профессионалдардын негизги чыгармачылыгы болуп калган өз алдынча, музыкалык эмес факторлор

менен байланышпаган «таза» музыкалык тилдин калыптануусу үчүн каада-салттын мааниси – *дал ошол салтта добуштар адамзаттын тазжрыйбасы топтолгон чексиз мазмунга ээ болуп, акырындап салттык комплекстин бөлүгү катары эмес, өзүнүн пайда болушунун башатын жана контекстинин терең маңызын туюндура алган өз алдынча элемент болуп жашай баштайт.*

Каада-салттык ырлар көбүнчө оозеки салттагы профессионалдардын музыкасынын негизи болуп келген. Алсак, элдик «Карагул ботом» дастанында, Капалдын «Көкөй кести» күүсүндө, Атайдын «Күйдүм чок», Абдрахмандын «Ак Зыйнат», Боогачынын «Үкөй» деген ырларында жана башка чыгармаларда салттык угузуу, кошок, жоктоо ырларынын интонациясынын (күйүү, сыздоо, өксүү) камтылышы оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун аваздык-аспапчылык багытындагы авторлук чыгармалар менен фольклор катарындагы салттык ырлардын сакралдык интонациясынын жакындыгын айгинеленет.

Европанын жазма маданиятындагы профессионал композиторлордун чыгармачылыгынын фольклор менен байланышы кадыресе көрүнүш. Ал эми XX кылымда пайда болгон советтик Кыргызстандын композиторлорунун чыгармачылыгында да жогоруда белгиленген жагдай мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат.

Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык чыгармачылыгы фольклордук каада-салттык жана салттык эмес жанрлардын системасына таянып, ага мүнөздүү темаларды, образдарды жана музыкалык материалдарды алат. Салттуу маданиятта фольклор менен оозеки салттагы профессионалдык искусствонун бул органикалык байланышы жазуу тибиндеги музыкалык маданиятка караганда ачык көрүнөт.

«Оозеки салттагы профессионалдык музыканын угуучуга тийгизген таасири» аттуу бешинчи параграфта адамдардын маданий-руханий өнүгүшүндөгү музыканын ролу көрсөтүлгөн. Кыргыз музыкалык искусствосундагы профессионал музыканттардын ишмердүүлүгүнүн негизги максаты – элге агартуучулук кызмат кылуу, адеп-ахлагын байытуу болгон. Профессионалдар – өзүнүн чыгармачылыгында угуучуга тарбия берүүчүлүк маңызын аныктоо менен, ал милдет канчалык деңгээлде жооптуу экендигине кызыкдар болушат.

Чыгармачылык кабыл алуу – жан дүйнө менен ой-жүгүртүүсү гармонияда болгон адамга тиешелүү ой менен сезимдин биримдиги. Мындай биримдиктин ар бир компоненти өз чөйрөсүндө өзгөчөлөнүп турат. Жан дүйнө (сезим) чөйрөсү – жүрөктүн, көңүлдүн функциялары менен рационалдуулук чөйрөсү – акылдын, аң-сезимдин, мээнин функцияларынын ажырагыс биримдигинде гана музыканын терең сырын

түшүнүүгө болот. Музыкалык искусстводогу оозеки форма аткаруучунун жана угуучунун «куйма кулак» т.а., тез өздөштүрүү жана эстеп калуу жөндөмдүүлүгүнүн болушуна шарт түзгөн. Профессионал музыканттар үчүн укканын дароо кайталап берүү жөндөмү руханий мурасты оозеки формада берүү жана сактоодо жагымдуу жагдай жараткан. Аткаруучунун негизги максаты – угуучуга таасир этүү аракети болуп, публиканы жандандыруу үчүн өзүн алдын ала угуучунун реакциясына даярдаган. Анын дагы бир милдети – аткарылган чыгарманын угуучунун жан дүйнөсүнөн орун алышы. Буга байланыштуу музыкага карата элибизде «кулактан кирип, бойду алган», «көңүлдөн түнөк табуу», «кулакты кандыруу» ж.б. айтымдар кездешет. Угуучу – музыкалык чыгарманын таасиринен көзүнө жаш алып (кубанганда, кайгырганда), маанайы көтөрүлүп, руханий дүйнөсү тазаланат.

«Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык-поэтикалык искусствосу жана анын багыттары» аттуу үчүнчү бапта оозеки салттагы профессионалдык музыканын социалдык-эстетикалык параметрлери, бул искусствонун багыттары, кыргыздардын оозеки салттагы музыкалык искусствосундагы профессионализм маселеси, айтуучулук өнөрдүн өзгөчө түрү болгон айтыш, аспаптык оозеки салттагы профессионалдык искусство, музыкалык аспаптар, күү чертиш өнөр жарышы, музыка жана комуз күүлөрүндөгү ымдоо-жаңсоо тилинин синкрезиси, кыргыздын оозеки-профессионалдык искусствосунун аваздык-аспапчылык багыты, анын музыкалык стилистикасы жана аткаруучулуктун спецификасы изилдөөгө алынат.

«Кыргыздын оозеки салттагы музыкалык искусствосундагы профессионализм маселеси» аттуу биринчи параграфта музыка таануу илиминде кабыл алынган *оозеки салттагы профессионализм* түшүнүгү илимий статуска ээ болуп, ар кыл социалдык-гуманитардык илимдердин объектисине айланып, социалдык, эстетикалык, психологиялык жана маданий-тарыхый маселе катары каралат.

Социалдык планда *профессионализм* ишмердүүлүктүн негизги түрү, аны коомдо таануу, профессионалдык даярдык (өнөрканалардын болушу) сыяктуу белгилердин системасынан турат. Ушул мааниде, биринчиден, профессионализмди социалдык кубулуш жана жогорку чеберчиликтеги өнөрдүн аныктамасы катары кабыл алынган эки маанисин ажыратып алуу керек. Экинчиден, профессионализмге эстетикалык жана социалдык параметрлер мүнөздүү экендиги үчүн эки критерийлердин биримдигин таануу зарыл.

Оозеки жана жазма маданияттагы музыкалык искусстводогу профессионализм – социум тарабынан колдоого алынган өнөр жана ишмердүүлүктөгү жогорку чеберчилик.

Социумдун колдоосу чыгармачылыктын техникалык өсүшүнө өбөлгө гана түзбөстөн, өзгөчө жанрлардын жана музыкалык-стилистикалык ыкмалардын пайда болушун шарттайт.

Элдик түшүнүк боюнча, музыкант-профессионалга талант жогору жактан – жараткандан (Теңир, Кудай, Алла) берилет, бирок ага атайын даярдыктын болушу шарт, кыргыздарда бул ишмердикке үйрөнүү системасы оозеки салттагы маданиятка мүнөздүү болгон «устат-шакирт» өнөрканасы аркылуу ишке ашкан.

Өзгөчө индивидуалдуулукка ээ болгон оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун алып жүрүүчүлөрүнүн, маселен, Жеңижок, Токтогул, Ниязалы, Боогачы, Күрөңкөй, Сагымбай, Муратаалы, Барпы, Саякбай, Атай, Муса жана башкалардын чыгармалары өзүнүн кайталангыс музыкалык стили, кооздугу, фантазиясы жана угуучунун жан дүйнөсүн козгоо мүмкүнчүлүгү менен айырмаланат. Мындай салттуулукту улап, *азыркы шартта коомчулуктун колдоосу менен оозеки салттагы музыкалык искусствону өркүндөтүү зарыл, ошонун менен бирге музыканттардын өзүнүн чыгармачылыгынын таанылышына, социалдык маселелерди камтыган жашоо-шартынын жакшырышына мүмкүнчүлүк түзүү керек.*

«Айтыш – айтуучулук өнөрдүн өзгөчө түрү» аттуу экинчи параграфта айтыш – поэзия жана музыка менен синкреттүү биримдикте болгон акындардын чыгармачылыгы, өнөр таймашы экендиги мүнөздөлөт. Айтышка катышкан акындар жаш өзгөчөлүктү, социалдык жана гендердик стратификацияны эске алып, тең салмактуулукту сактоосу зарыл болгон. Айтыштын жүрүшүндө чыгармачыл эркиндик өкүм сүрүү менен коллективдеги улууларга болгон мамиледе социалдык тыюулардын чегинен чыга албаган кичүү муунга толугу менен ачылууга мүмкүнчүлүк түзүлгөн; Мисалы: *кордошуп айтышуу* курч полемикалык мүнөзгө ээ болуп, таймашка чыккан акындардын ортосунда өзгөчө конфронтация жараткан; *алым сабак айтышууда* акындар музыкалык-поэтикалык төкмөлүк өнөрүн ж.б. техникасын көргөзө алган.

Айтыш – чыгармачылыктын дуалдык коомдун калыптаныш доорунун тереңине кеткен, ортоңку палеолитке тиешелүү (б.з.ч.150-40миң.) байыркы жанр. Бул тарыхый мезгилдеги аялдарды алмаштыруу башталып, уруулар өз ара кыз берип, кыз алыша башташкан мезгилге туура келет. Консервативдүү алгачкы коомдун ичинде жаралган уруулар, топтор ортосунда атаандаштык, карама-каршылыктар сакталып, бири-бирине физикалык жактан зыян келтирбөө максатында, ал атаандаштык ритуалдык чөйрөдөн орун алган, б.а., дал ошол мезгилде чуркоо, күрөшүү сыяктуу таймаштыкты жараткан оюндар пайда болгон. Сөз аркылуу кайым айтышуу жөрөлгөсү айтыштын биринчи баскычы – чечен айтыш

(жөө айтыш) жаралып, акырындап поэтикалык айтыштын – акындар айтышынын жогорку формасына, музыкалык-поэтикалык импровизациясына айланган. Фольклордук катмардагы жаш кыз-келиндердин жана жигиттердин тобу катышкан «акыйнек», «жар-жар», «кайым айтыш» профессионалдык айтыштын негизин түзгөн. Ар кандай элдерде айтыш айырмаланса да, аларды бириктирип турган жалпылыктар бар: 1) айтышка бир уруудан чыккан адамдар катышпайт; 2) айтыша турган эркек адамдын бир тууган карындашы, кыз туугандары катышпайт; 3) айтыш ар кайсы уруунун өкүлдөрүнүн, ошондой эле куда катары катышы бар адамдардын (алар да ар башка уруудан болушу зарыл) ортосунда гана болот.

Айтыштарда салттын чегинен чыккан оройлукка жол берилген эмес, бирок какшыкташууга тыюу салынбай, норма катары кабыл алынган бул өнөр таймашы психологиялык эркиндиктин ритуалдык мезгилин жараткан. Профессионал айтуучулардын жана төкмө акындардын ортосундагы айтыштар – бул жанрдын өнүккөн чеги болуп саналат. Акындардын айтышы – музыкалык аккомпанементтин коштоосунда таймашып, ар кыл темаларды камтып, көп пландуу жана толук, терең ой-жүгүртүү, кыйыр айтылган юмор, философиялык көз караштар менен айкалышкан. Акындар лирикалуу, жумшак жана динамикалуу ыргакты сакташса, манасчылар салмактуу ыргактагы кептик стилдик нормаларын бекем сакташат.

Айтыштын музыкалык өзгөчөлүгүнүн классификациялык белгилери умтулушкан боюнча төмөндөгүдөй мүнөздөлөт: **аткаруу тиби боюнча**: аваздык, аваздык-аспаптык, аспаптык (күү чертиш); **профессионализмдик тиби боюнча**: фольклордук, элдик-профессионалдык; **катышуучулардын саны боюнча**: топтук (эки топ); «дуэттер» (эки акын); аралаш (бирөө бир канчасына каршы турат); **обон-кайрыктын автору боюнча**: жеке, өздөштүрүлгөн; **жанры боюнча**: музыкалык-поэтикалык жарыш – айтыш; аспаптык чыгармачылык; **аспапты черте билүү деңгээли боюнча** – күү чертиш; эпикалык жанрлар боюнча айтыш; **аткаруучулардын жана обондун саны боюнча**: эки топ – эки обон; эки акын – эки башка обон; эки акын – төрт обон; эки акын: биринчисинин эки обону болсо, экинчисиники башка обон; эки акын: ар биринин экиден ашык обону болот; эки акын: бирден ар кандай обон, анан жалпы обон болот; **интонациялык тиби боюнча**: аспаптын коштоосу менен аткарылган музыкалык-поэтикалык чыгарма; музыканын коштоосу жок аткарылган музыкалык-поэтикалык чыгарма; коштоосу жок речитация (музыкалык эмес); аралаш: музыканын коштоосу менен аткарылган музыкалык-поэтикалык жана коштоосу жок речитация ж.б.

«Оозеки салттагы аспаптык профессионалдык искусство. Музыкалык аспаптар – руханий маданияттын феномени» аттуу

үчүнчү параграфта аспаптардын маданий-руханий мааниси иликтөөгө алынат. Аспаптын молдугу – мал чарбачылык өнүккөн маданияттын мүнөздүү белгиси. Евразиянын малчылары азыркы маданиятта колдонулган музыкалык аспаптардын жаратуучулары болуп саналат (европалык кылдуу аспаптардын жаралышына кыяк, кобыз, игил сыяктуу орто-азиялыктардын аспаптарынын таасири бар).

Кыргыздардын оозеки маданиятында музыкалык аспап – баалуу документ, мал чарбачылыктын, көчмөндөрдүн каада-салттарынын натыйжасы, тарыхты, маданиятты, музыкалык салтты, элдин көркөм жетишкендиктерин таануунун булагы.

Сакралдык, фольклордук же профессионалдык аспаптар – аны жараткан коомдун маданияты, музыкалык ой-жүгүртүүнүн динамикасы жана калыптанышы, аткаруу, угуу өзгөчөлүгү, эстетикалык кабыл алуунун психологиясы, ар кандай элдердин, алардын маданияттарынын карым-катышы тууралуу маалыматтарды алып жүрөт.

Комуз, кыяк, чоор, чопо чоор, ооз комуз, жыгач ооз комуз, жезнай, чымылдак, чыңыроон, сурнай, керней, добулбас, коңгуроо, асатаяк ж.б. кыргыз аспаптарынын жаралышы тууралуу көркөм жана поэтикалык элдик уламыштар сакталып калган.

Сибирь элдери: алтай, хакас, тувин, шор ж.б.; Борбордук Азия элдери: кыргыз, кара калпак, казак, түркмөн ж.б. – аспаптардын байыркы конструкциясын сактап калуу менен алардын жаралышы ар кыл жагдайларда болду, б.а. түрк тилдүү элдердин музыкасы өнүгүү жолунда мезгил кечирди.

Музыкалык аспаптардын аталышы, формасы, түзүлүшү, орнаменти, тембри боюнча улуттук өзгөчөлүктү жаратуу менен, аларда аткаруу (чертүү, кагуу, тартуу ж.б.) ыкмасы да айырмаланган. «Манас» үчилтигинде жана башка баатырдык кенже эпостордо аңчылыкта, согуштук жүрүштөрдө, кармаштарда сигнал берүү үчүн колдонулган үйлөмө жана урма аспаптардын аталыштары мол. Өткөн доорлордо аталган аспаптарды көчмөндөр табынуучулук ритуалдарда, сарайдагы мааракелерде ырды жана эпосту коштоо үчүн да колдонушкан. Жалпысынан, VII–XIII кылымдардагы байыркы түрк жазма эстеликтеринде кездешкен музыкалык аспаптардын аталыштары үйлөмө, урма, кылдуу аспаптардын ар кандай түрлөрү: сыбызгы, сурнай, карнай (керней), быргу (абырга), чан (чанг), доол, добулбас ж.б.у.с. аспаптардын түрлөрү болгондугун далилдейт. Бардык элдерде тилдин катышуусу менен ойнотулган варган тибиндеги (ооз комуз), үйлөмө флейта тибиндеги (сыбызгы), жаа түрүндөгү (кыл кыяк), барабан, бубен (добулбас, доол) тибиндеги ж.б. аспаптар кеңири таралган.

Музыкалык аспаптардын баалуу көрүнүшү болгон *комуз* жүздөгөн жылдардын музыкалык казынасын сактап, кыргыздардын этномаданияты боюнча маалыматтардын эң негизги булагы болуп саналат. Комуз элдин турмушунда орун алган диний, адеп-ахлактык, философиялык түшүнүгүн, тарыхый жана саясий реалийлерин жалпылап, элдин биримдигин калыптандырууда, географиялык мейкиндикте элди уруулук, социалдык жана башка градациясыз этномаданияттык бүтүндүккө бириктирүүдө, ошондой эле мезгилдик мерчемдерди: өткөндү – учурду – келечекти байланыштырууда өзгөчө мааниге ээ. Көчмөн турмушунда жаралган, ал шартка ылайыкташкан кыргыздын комузунун жана башка аспаптардын добушунун камералуулугу, коңур үнү менен айырмаланат. Ички энергиянын агымын тең салмакта кармап, космостук энергияны жараткан комуздун добушу күчтүү эмоциялык таасир берип, чексиз көркөмдүктү түзөт.

«**Күү чертиш – кыргыздардын аспаптык өнөр жарышы**» деген үчүнчү параграфтын биринчи бөлүмчөсүндө *күү чертиши* – XX кылымдын башына чейин кыргыз элинин музыкалык турмушунда кеңири таралган аспаптык өнөр жарышы экендиги тастыкталат. Бул – кыргыздардын маданиятында музыка менен алектенүүнүн байыркы жана революцияга чейинки мезгилдерде абдан өнүккөн өнөр жарышы катары таанылып, сейрек учураган музыкалык жөндөмдүүлүктү, аткаруучулук чеберчиликти талап кылган, аспапчылык өнөргө гана тиешелүү болуп, профессионалдык искусствонун чөйрөсүндө гана жашаган өнөр формасы. Аталган өнөр жарышында музыкант эл алдында аткаруучулук дараметин гана эмес жаратмандык өнөрүн да көрсөтө алган. Күү чертишке катышуу үчүн белгилүү музыканттардан, б.а. залкар өнөр ээлеринен жаратмандык (композитордук) чеберчиликти, аткаруучулук кылдаттыкты үйрөнүү зарыл болгон. Аспаптык тилдин элдик жаратман-комузчулардын ой-туюмун туюндуруу жөндөмү, анын диалогдук кеп менен катар колдонулушу күү чертиш өнөр жарышынын өркүндөшүнө жана натыйжада улуу комузчулардын аты менен байланышкан «Муратаалынын камбарканы», Ниязаалынын «Кер толгоосу», «Токтогулдун кербези», Карамолдонун «Насыйкаты» ж.б. керемет күүлөрдүн жаралышына алып келди.

Өнөр жарышына катышуу менен музыканттардын талантын элге таанытууга, профессионалдык статусунун бекемделишине шарт түзүлгөн. Аталган жарыш көрүүчүлөргө жагымдуу маанай тартуулап, элдин эсинде көпкө сакталып, ал тууралуу баяндар муундан-муунга айтылып келген. Алсак, Муратаалынын Боккөтөн жана Турдукожо менен, Майлыбайдын Ниязаалы менен, Чынгышбайдын Күрөңкөй менен ж.б. күү чертиши буга мисал боло алат.

Күү чертиш, айтыштар сыяктуу эле майрамдарда, жарманкелерде, той-аштарда же белгилүү музыканттын келишинин урматына өткөрүлүп, кыштоодо жана жайлоодогу элдердин руханий турмушундагы чоң окуя болгон. Комузчулар чыгармачылык жарышка жаратмандык, төкмөлүк, аткаруучулук чеберчилиги менен катышса, айтышта жана күү чертиште эки маанилүү милдет аткарылган: бир жагынан – комузчулар, акындар ж.б. коомчулуктун «өнөр ээси» катары таануусуна муктаж болсо, экинчи жагынан – угуучу-аудиториянын жаңы чыгармалардын жаралышын көрүүгө умтулган руханий талабы канааттандырылган. Жарыштын катышуучулары өзүнүн жеке аткаруучулук чеберчилигин гана көрсөтпөстөн, аспаптык мектептин жоопкерчилигин алып, өз уруусунун намысын коргогон. Күү чертиш коюлган тапшырманын деңгээлине жараша үч түргө бөлүнөт: 1) «Камбаркан», «Ботой», «Шыңгырама», «Кербез», «Толгоо» сыяктуу салттуу жанрларда же кеңири репертуарда өзүнүн аткаруучулук чеберчилигин көрсөткөн күү чертиш; 2) жеке автордук, б.а., композитордук, жаңы күү жаратуу искусствосу көрсөтүлгөн күү чертиш; 3) мнемотехника искусствосу аркылуу, күүнү бир аткаруудан кийин эле эстеп калып, кайра чертип берүүсү көрсөтүлгөн күү чертиш.

Күү чертиштин биринчи түрү, т.а., аткаруу чеберчиликти көрсөтүү таймашы, кеңири тараган. Мында аспапчылар тигил же бул күүнү өзүнүн чыгармасынын музыкалык-образдык башталышын түшүндүрүп, техникасын, жөндөмүн көрсөтүп, кезектешип чертишет. Аткарылган репертуарга ар кайсы авторлордун чыгармалары менен катар өзүнүн жеке күүсү да кириши мүмкүн болгон. Күү чертиштеги эң бир өзгөчөлүк – аспапчыларга милдеттүү шарт болгон конкреттүү тематика жок. Аспапчылар аткарыла турган күүлөрдү өздөрү тандап, эркин болушкан. Ошону менен бирге кээ бир жагдайларда комузчу белгилүү күүлөрдү чертип жатып, импровизация формасындагы жаңы күүнү чертип кетиши мүмкүн. Бирок күү чертиш жарышынын чегинде, учурунда жаңы чыгарма жаратуу дайыма эле кездеше берген эмес, ошондой эле, күү чертиштин эң негизги шарттарынын бири болгон эмес.

Кээде аспапчылар, музыканттардын жолугуп калганда бири-бирине күү чертип берүүсү, чыгармачылыгындагы жагдай – тажрыйба алмашуу, ал-абалын билгизүү ж.б. тууралуу маалыматтык алмашуу болгон. Бирок, комузчулар кандай гана жылуу мамиледе болбосун, купая таймашуу сезими баары бир болуп турган. Бул сезим угуучу-аудиторияга ачык байкалган, анткени угуучулар аткаруучуларды колдоо иретинде «баракелде», «бали», «өлбө», «өнөрүң өссүн» деп сүрөгөнү, колдогону аспапчыларга атаандыштык сезимди күчөтүүгө салым кошкон.

Күү чертиш советтик доордо өнүккөн эмес. Азыркы күндө комузчу өзүнүн өнөрүн концерттик аткарууда гана көрсөтө алат. Күү чертиш өнөр жарышынын унутта калышы комузчунун жаратмандык чеберчилигин эл алдында көрсөтүшүнө жана андан ары өркүндөшүнө чоң бөгөт болду. Натыйжада, профессионал комузчуларга колдоо жок болгондуктан жаңы профессионалдык күүлөр жаралбай калды десек болот.

«Музыка жана комуз күүлөрүндөгү ымдоо-жаңсоо тилинин синкрезиси» аттуу үчүнчү параграфтын экинчи бөлүмүндө адамдардын пикир алышуу формасынын бири – маалыматты колу аркылуу туюндуруудагы байыркы мезгилде пайда болгон ымдоо-жаңсоолордун тилинин мааниси көрсөтүлөт. Бул тил ойду берүүнүн байыркы формаларынын бири, аларды бардык элдер тиешелүү вербалдык маалыматты тактоодо жана толуктоодо колдонушат. Азыркы коомдо өзүнчө ымдоо-жаңсоолордун тили жокко эсе. Окумуштуулар тарабынан вербалдык тилдин жардамысыз дүлөйлөр үчүн атайын түзүлгөн *жасалма тил* бар.

Өткөн тарыхый мезгилде кээ бир элдерде жана ар кандай социалдык топтордо ымдоо-жаңсоо тилинин өнүккөндөгү тууралуу маалыматтар сакталып калган. Алсак, Индия храмдарындагы бийчилерине, Евразиядагы көчмөн элдердин аңчыларына жана согушкерлерине тиешелүү болгон ымдоо-жаңсоолордун тили буга мисал болот. Көчмөн элдерде бул тилди эркектер гана эмес аялдар жана балдар да билишкен. Анын кеңири таралганын тилдеги **ым, ымдоо** деген сөздөрдүн байыртадан колдонулушунан көрүүгө болот. Кыргыздарда «Ымдаганды түшүнбөгөн, жаңдаганды аңдабайт» деген макал ымдоо-жаңсоо тилинин маанисин белгилеп турат. Аталган тилдин жардамы менен аңчылардын жаныбарларды жана куштарды чочутпай кармап алышы, черүүгө аттанган жоокерлердин душмандардын согуш аракеттери тууралуу маалыматтарды ымдоо-жаңсоо аркылуу бири-бирине бериши тууралуу «Манас» үчилтигинин жана кенже эпостордун мазмунунда кездешет. Түрк империясы кулагандан кийин аңчылык жана масштабдуу согуштардын кыскарышы менен Евразиядагы көчмөндөрдүн маданиятындагы ымдоо-жаңсоо тили жоголууга дуушар болгон.

Америкалык жазуучу Дж.У.Шулыцтун аңгемелеринен өнүккөн ымдоо-жаңсоо тили жөнүндөгү толук маалыматты алууга болот. Жазуучу өзүнүн чыгармаларында вербалдык тили ар кандай тилдик топторго негизделген, ымдоо-жаңсоо тилин жалпы уруу аралык пикир алышуунун бирдиктүү тили катары колдонгон америкалык индеецтердин турмушун сүрөттөп жазган. Байыркы мезгилдеги бейвербалдык тилди адамдардын пикир алышуусундагы маанилүү каражат катары жана искусствонун ар кандай түрлөрүнө кирген синкреттик курамдын бири катары кароого

болот. Буга мисал иретинде эпикалык чыгармалардын коштоосундагы храмдарда аткарылган индиялыктардын бийлери эпостун эмоциялык-образдык маңызын берсе, Европалык балетте сценанын мазмунун конкреттештирген ымдоо-жаңсоолордун системасы, мимика, пластикалык кыймылдар колдонулат.

Ымдоо-жаңсоо – пикир алышуунун жана маалыматты берүү формасы катары хорофондор түркүмүнө кирген комуз аспабында колдонулушу б.а. музыкалык тил менен байыркы ымдоо-жаңсоо тилинин синкрезиси дүйнөлүк музыкалык маданиятта уникалдуу кубулуш болуп саналат. Комуздагы күүлөрдүн мындай аткаруу ыкмасы мергенчилер жана сарбаздар тарабынан пайда болгон ымдоо-жаңсоолор менен толукталып, бул көрүнүш аталган тилдин көчмөндөрдүн маданиятында жашап келгендигин тастыктайт. Комузчулар күү черткенде оң колдун манжалары, билеги жана каруусу гана катышпастан, көпчүлүк учурда жалпы ийиндин катышуусундагы шилтөө ыкмасы жана көптөгөн орнаментика мүнөзүндөгү кол ойнотуулар колдонулат. Биздин атайын изилдөөлөрүбүз жана байкоолорубуз боюнча, оң колдун мындай кыймылдарын эки топко бөлүүгө болот:

Биринчи тобу. Ийиндин катышуусу менен шилтемдин эки түрү бар:

1) жөнөкөй шилтем – оң колду кенен алдыга-артка шилтөө; 2) сермелген шилтем – колду ийинден жогору, кээде башка жеткире бийик көтөрүп шилтөө. Бул эки учурда тең манжалар кылды тез ыргакта ылдый-өйдө шилтеп чертет. Жогоруда аталган кыймылдардын натыйжасында, өзгөчө көркөмдүктөгү кайрыктар аркылуу күүнүн ачык, так маани-маңызы сүрөттөлөт. Эгерде музыкалык термин катары нота менен окутуудагы колдонулган *штрих* (ыкма) терминин добуш жаратуу (звукоизвлечение) жана чыккан добуштун күчүнө, мүнөзүнө, дегеле кайрык кайруудагы түздөн-түз таасир эткен маанисинде карасак, анда комузда мындай чертүүнү *штрих* деп атоого болот.

Экинчи тобу. Колду жана манжаларды орнаменттерди туюндурган мүнөздө кыймылга келтирип чертүү. 1) комузчу аларды колду сермегенге чейин же сермеген учурунда, т.а. кайрадан ылдый же өйдө шилтемге чейин аткарат; 2) кол комуздун моюнунун үстүндө, кылга тийбей кыймылдайт; 3) колдун капкактын үстүндөгү ар кандай кыймылдары; 4) манжалар менен капкактын көөдөнүнөн чертүү; 5) комуздун капкагынын төмөн жагынан чертүү жана шилтөө үчүн аспапты айлантуу, кээде аны өйдө көтөрүү, мандайына алып келүү, тизесине же жерге вертикалдуу түрдө коюу жана башка түркүмдөгү комуздун айланасында кол ойнотуу ыкмаларын кошууга болот. Аталган кол ойнотуулар кылдын катышуусу менен аткарылбагандыгына байланыштуу аларды *штрих* деп атоого болбойт. Кыргызга тектеш башка элдердеги хордофондордо мындай кол

ойнотуу стили жок болгондуктан, ал ыкма өзгөчө кызыгууну туудуруп, диссертацияда автордун ага байланыштуу байкоолору, жыйынтыктары сунушталат.

Кыргыз комуз күүлөрүн салт болуп калган «айтым» күүлөрдөгү уникалдуулукту «музыка, сөз (уламыш, баян), жесттин (штрихтер жана колдун бийи)» үндөштүгү түзөт. Дүйнө элдеринин бардыгында «музыка менен сөздүн», «музыка менен бийдин» айкалышы мүнөздүү. Кыргыз күүлөрүндөгү ымдоо-жаңдоо штрихтери – согуш жана аңчылык учурундагы элдердин реалдуу жүрүм-турумун, тилдик пикир алышуусун чагылдырган байыркы кыргыздардын ымдоо-жаңсоо тилдеринин **сөзү**. Ата-бабаларыбыздын ымдоо-жаңсоонун тили көчмөн турмушка байланыштуу сакталып калышынын себептери: көчмөн эл катары кыргыздардын башкалардан айырмаланып бийик тоолуу аймактарда жашоосу жана талаа-түздө жашаган көчмөн жана отурукташкан элдер менен анча аралашпагандыгында болуп саналат.

Лингвисттер (А.Каримуллин, Т. Ашырбаев, А. Ботобекова, Ж. Артыкова) индеец, сиу, майя элдеринин тилдериндеги базалык лексиканын түрк элдеринин лексикасына окшоштугун белгилешсе, генетиктер (А.Клёсов, Ч.Тукембаев) индеец уруулары менен түрктөрдүн ортосунда тектештик байланыштын бар экендиги тууралуу божомолдорун ортого салышат. Эгерде индеецтердин ата-теги Америкага бир канча кылым мурун көчүп барса, демек кыргыздардын күүлөрүндө сакталып калган ымдоо-жаңсоолор прототүрк маданиятынын байыркы катмарынын реликти болуп саналат.

Совет доорунда ымдоо-жаңсоо тилинин маанисине анча көңүл бурушпай, аны жөн эле кооздук катары кабыл алышкан. Кыргызстандын алыскы аймактарына болгон экспедицияларда штрих–ымдоо-жаңсоолордун тилинин маанисин билген аксакал комузчу, КРнын маданиятына эмгек сиңирген ишмер Саадабай Шабдановго (1940-жылы Аксыда төрөлгөн, Ош шаарында жашайт) кезигип, комуз күүлөрүндө колдонулган кол-ойнотуудагы жаңсоолор тууралуу мындай маалымат алдык: «ийик ийрүү», «жип түрүү», «араа тартуу», «буудай сапыруу», «манжа менен саноо», «ат мингенде оңго, солго, алдыга, артка камчы салуу», «шибегенин кыймылы», «балка менен мык кагуу», «балта менен отун жаруу», «сокбилек менен сокуда данды жанчуу», «жаргылчак таштын айланышы», «өрмөк өрүү, чий согуу, «жаа тартуу», «канаттууларды тууроо: канат кагуу, жемди чокуп жеши, сайроо», «алыстан көрүнгөн адамды бери чакыруу жана ары кетирүү», «жан-жаныбарларды тууроо»; ымдоолор: «кулакты, бетти, көздү, баштын терисин кыймылга келтирүү» ж.б. Булардын ичинен эң татаалы – «улакты телүү максатында колдун сырты менен эчкинин желинине уруп ийдирүү» ымдоо-жаңсоосун

чечмелесек, улактын энеси өлгөндө башка эчкилер аны жакын жолотушпайт, ошондуктан эчкинин энелик сезимин ойготуп, жетим улакты телчиктирүү үчүн эчкини саап жатканда алакандын сырты менен эмчектерин ургулап койсо, эчки ийип чоочун улакты эмизе баштайт. Бул жаңсоо Токтогулдун «Чайкамасында», Ниязалынын «Сары Барпысында», М.Борбиевдин «Таң булбулунда», Айдараалынын «Көйрөң күүсүндө», Атайдын «Кыз кербезинде» ж.б. күүлөрдө кездешет.

Жогоруда саналган байыркы ымдоо-жаңсоо тилинин майда бөлүгү болуп саналган штрихтер малчылардын жана дыйкандардын чарбачылык иши менен тыгыз байланышат. Демек, анын жаралышы байыркы доорго, протокиргыздардын турмуш-тиричилигинде мал чарбачылыгы негизги орунду ээлей элек мезгилге барып такалат. Комуз музыкасындагы штрихтер жөн эле сырткы «кооздук» болбостон байыркы мезгилде калыптанган синкреттик бүтүндүктүн мүмкүн болгон маанилик элементи экендиги белгилүү болду.

«Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосунун аваздык-аспапчылык багыты. Музыкалык стилистика жана аткаруучулуктун спецификасы» аттуу төртүнчү параграфта оозеки салттагы музыкалык искусстводогу ыр өнөрүн угуучулар үчүн – биринчи орунда аткаруучунун музыкалык жана аваздык жөндөмүнө негизделген **аткаруучулук** искусствосунун маани-маңызы каралат. Ырчылардын үнү – үн боекторуна жараша жоон үндүү (бас, баритон, контральто жана коңур үндүү тенор, альт и меццо-сопрано), элдик терминологияда **коңур үндүү, жылаажын үндүү** (бийик), **ачык үндүү** (шыңгыр аваздуу) ж.б. деген аталыштары менен белгилүү.

Алардын ичинен **коңур добуш** өзгөчө бааланат. Үн жагынан (үндүн бийиктигине жана күчүнө жараша) коңур кыл кыяктын үнү сыяктуу угуучунун жан дүйнөсүнө сүңгүп кирген мазмундуу, обертондук өзгөчө тембрди аныктайт. Алсак, Муса Баетовдун, Атай Огонбаевдин, Мыскал Өмүрканованын, Асек Жумабаевдин үндөрү буга далил боло алат.

Ырдын тексти менен обонунун синкреттик карым-катышы ырдын мелодикасын ырдын сөзүнүн түзүлүшүнө жана добушуна көз каранды кылат. Бирок, элдик-профессионалдык ырларда бул көз карандылык үстөмдүк кылбастан, чыгармадагы мелодика өз алдынчалыкка ээ болуп, интенсивдүү өнүгүп, обондун ыргагы менен, лексикалык сөздөр жана ырдын сөзүнүн обон менен асинхрондуулугу жаралат. Бул ыкмалар чыгармаларда мазмундуу поэзияны, татаал өнүгүштөгү мелосту жана виртуоздук аспапчылыкты жараткан профессионалдардын жогорку чеберчиликтеги деңгээлин көрсөтүп турат. Ал профессионалдар – «Үкөй», «Алымкан», «Ак Зыйнат», «Даанышман», «Окудуң борбор шаарынан», «Ой, булбул», «Күйдүм чок», «Гүл», «Арзыкан», «Жаштарга» сыяктуу

оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун аваздык-аспапчылык багытындагы шедеврлерди жаратуучулар болуп саналышат.

Оозеки салттагы искусствонун негизги маселеси – анын ишке ашуусунун формасы жана салттуулугу. Кыргыз элдик-профессионалдык ырларды аткаруу искусствосу өзүнө өзгөчө вокалды жана атайын аваздык ыкмаларды (көмөкөй менен ырдоо), тембрдик-фоникалык жана композициялык маанидеги аспаптык коштоолорду камтыган табияты менен айырмаланат. Ырчы аталган табиятты ыр өнөрүнө такшалуу процессинде өздөштүрүүсү зарыл, антпесе бул өнөрдүн өзгөчөлүгү толугу менен жоголуп кетүү коркунучу жаралат. Профессионал ырчылардын аткаруусу, эреже боюнча, комуз, кыяк, азыркы мезгилде аккордеон менен коштолуп, жогорку-профессионалдык үнгө ээ болушу, аспапты мыкты деңгээлде билүүсү шарт.

Элдик-профессионалдык ырлардын мелодикасы жана формасы ырдын аваздык партиясынын татаалдыгын жана аспаптык коштоонун өз алдынчалыгын көрсөтөт. Ырчы үчүн ориентр болгон аспаптын добушу аткаруучулукта маанилүү орунду ээлеп, жөн гана ырчынын үнүн коштоп, үндүн тембралдык биримдиги жаратпастан, аваздык жана аспаптык логиканын өнүгүшүнүн татаал биримдигин түзүүгө да катышат. Профессионал аткаруучулардын көпчүлүк ырларында комуз эң башкы орунда туруп, өзүнө солोलук үндүн функциясын алат же Атайдын «Күйдүм чок» ырындагыдай анын пассаждарын имитациялайт, же Абдрахмандын «Ак Зыйнат» деген чыгармасындай ырдын мелодиясын комуз улантып кетет. Токтогулдун «Алымкан» аттуу ырында аспаптык киришүүнүн тематикалык материалы үндүн мелодиясында уланып, чыгарманы аягына чыгарат.

Аспаптык коштоонун өнүгүшү индивидуалдык мүнөзгө ээ болуп, кээде өз алдынча эки партияны (оркестрлик партитурага окшогон) алып бара жаткандай туюлат. Ырчынын музыкалык ой-жүгүртүүсү кеңири болуп, чыгарманын бүтүндөй музыкалык образын жараткан музыкалык өнүгүүнүн эки агымы менен башкарылат. Көпчүлүк учурда авторлор ырдын сөзүн өздөрү жаратуу менен, көп курамдагы көлөмдү туюнткан синкреттик (поэзияны жаратуу – ырдын обону – аспаптын партиясы + аткаруучулук искусствосу) чыгармачылыктын алып жүрүүчүлөр экендигин далилдейт. Жаңы доордогу Европанын маданиятында жана башка көптөгөн музыкалык маданияттарда мындай көп кырдуулук сейрек кездешет. Орто Азиядагы *отурукташкан* элдердин ырларынын көп курамдык «партитурасы» музыканттардын ансамблинде коштоосунда аткарылат – ырчы өзүнүн партиясын аткарат, аспапчылар (дугар, гиджак) өз алдынча коштоолорду аткарышат, урма аспапчылар жалпы ыргактык

канваны жөнгө салуу менен колдошот. Бул чогуу аткарылган чыгарманын сөзү башка акынга таандык экенин белгилей кетели.

Кыргыздын элдик-профессионалдык чыгармалары – аваздык көркөм каражаттардын кеңири палитрасын колдонгон, аваздык-аспаптык искусствонун чеберлери болгон ырчылар тарабынан аткарылган автордук ырлардын искусствосу. Алар өзгөчө аткаруучулук ыкмалардын жардамы менен жөнөкөй элдик ырларды көркөмдүк деўгээли бийик чыгармага айландыра алышат.

Салттуу музыканы жараткан профессионалдар кыргыздардын салтын, философиясын, этикасын алып жүрүүчүлөр болушкан. Бул өнөр адамдарынын чыгармачылык дүйнөсү – төкмөлүк (импровизация) болуп, аны кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосунун багыттарын алып жүргөн залкарлардын чыгармачылыгынан көрүүгө болот. Алардын искусствосунда төкмөлүк музыканын автордук (жеке чыгармаларынын варианттары), авторлоштук (башка-лардын чыгармаларынын варианттары), аткаруучулук (чыгарманын текстинин бир учурдагы өзгөрүшү) этаптарында байкалып, түп нускасына туура келген варианттардын пайда болушуна өбөлгө түзгөн. Кээ бир профессионалдык ырлардын автору белгисиз. Мисалы: «Сары-Ой», «Дарты өттү», «Ак Бермет», «Жүрөгүмдөн», «Ойт, десе», «Кыздын ыры», «Бал жакшы», «Алмага» ж.б. бул лирикалык чыгармалар музыкалык көркөм жана техникалык каражаттарды эске алуу менен профессионал ырчылар тарабынан аткарылганда гана чыгарманын музыкалык бүтүндүүлүгү толук сакталат. Жалпысынан, оозеки салттагы элдик-профессионалдык ырлар салттуу музыканын белгилүү өкүлдөрүнө – Токтогул, Боогачы, Сыртбай, Атай, Муса, Калмурат, Абдракман, Ызакан, Токтосун, Бектемир, Төлөш Канымгүл ж.б. тиешелүү.

Корутундуда изилденген иштин мазмуну жалпыланган түрдө баяндалып, негизги жоболор, төмөнкү жыйынтыктар берилди:

1. Кыргыздардын салттуу музыкалык маданияты – көчмөн турмушунда жашаган элдердин жашоосунун жана болмушунун чагылдырылышы. Ал этностун жана анын дүйнө бейнесинин космогониялык түшүнүгүнүн бүтүндөй системасынын репрезентатору болуп саналат. Башка көчмөн элдердин музыкалык маданияты сыяктуу кыргыздын салттуу музыкасы эки катмардан турат – элдин бардык өкүлдөрү аткара ала турган *фольклор* жана аткаруучудан табигый талантты жана көп убакыттык такшалууну б.а. «устат-шакирт» өнөрканасынан таалим алган *оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусство*.

Оозеки салттагы профессионализм өзүнүн социалдык-маданий табияты боюнча, чыгармачылыктын техникалык жетишкендиктерин

шарттайт, ошону менен бирге өзгөчө профессионалдык жанрлардын жана музыкалык-стилистикалык ыкмалардын жаралышына өбөлгө болот. Кыргыздардын оозеки салттагы профессионалдык музыкасы – миңдеген жылдарды камтыган манасчылар, акындар, дастанчылар, ырчы-комузчулар, б.а. өнөрдү алып жүрүүчүлөрдүн жана коомдун бардык мүчөлөрү сөзсүз түрдө аткарган ритуалдарды, ырым-жырымдарды, шамандык дарымдарды, каада-салттын ишке ашуусун камсыздоо үчүн багытталган чыгармачылыгынын концентрациясы болуп саналат.

Этностун космогониялык түшүнүктөрүнүн жана анын дүйнө бейнесинин системасында профессионал музыканттар диний, тарыхый, саясий, социалдык-маданий, турмуштук, согуштук жана эстетикалык (музыка, поэзия) сыяктуу маалыматтарды алып жүрүүчүлөр жана таратуучулар болушкан. Бирдиктүү дүйнө тааным, моралдык-адеп-ахлактык нормалардын калыптанышында, үрп-адаттардын, каада-салттардын, элдин руханий дөөлөттөрдүн калыптанышында профессионал өнөр ээлеринин чыгармачылыгы зор мааниге ээ.

2. Кыргыздардын маданиятынын байыркы катмарлары – *мифология, эпос, шаманизм, ритуал, музыкалык өнөр жарышы (айтыш жана күү чертиш)* – оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун жаралышына жана анын музыкалык, структуралык-символикалык өзгөчөлүктөрүнүн калыптанышына таасирин тийгизген.

Байыркы мезгилдерден бери миф – дүйнө таануунун негизги ыкмасы, ал эми анын табигый башаты жаратылыштын стихиясы болуп саналат. Миф ааламдын жаратуучусу, улуу эрдиктерди жараткан баатырлар тууралуу жомоктордун жыйындысынан туруп, профессионал айтуучулардын музыкалык-поэтикалык чыгармачылыгынын алгачкы негизин (башатын) түзөт. Баатырдык-эпикалык айтуучулуктун эң маанилүүсү «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтигин, кенже эпосторду айткан манасчы, дастанчылардын музыкалык ой-жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүгү, аудиториянын музыкалык-поэтикалык дүйнөнү сезиши үчүн, угармандарга аткарыла турган чыгарманын тарых-таржымалын баяндап, колундагы аспабын (манасчылардан башкасы) күүлөп, өнөрдөгү структуралык көп баскычты далилдейт.

Искусствонун ар кандай түрлөрүнүн синкретизминен жаралган *шамандык дарымдардагы ритуалдар* маданияттын спецификалык жагын туюндуруп, бир этностун чыгармачылык импульстук бирдиктүүлүгү, дүйнө таанымы, образдык ой жүгүртүүсү менен шартталган. Дарымдардын идеялык бөлүгүн адамдын төрөлүшү, турмушу жана өлгөндөн кийинки тагдыры, анын жаны жөнүндөгү түшүнүктөрдүн системасы түзгөн. Ата-бабалардын культтук түшүнүгүнө ылайык, адам өлбөй, рухтардын жардамы менен тиги дүйнөдө да жашоонун улантылышына

ишенишкен. Шаманизм өзүнүн ичине диний табынуучулук, алгачкы коомдогу салттуу тааным, медицина, музыка, поэзия сыяктуу ар кандай чөйрөнү камтыган. Бакшылар музыкалык-акындык жөндөмү бар мифтерди жана уламыштарды жакшы билген адам катары дарыгерлик, көзү ачыктык, музыканттык, актерлук, ырчылык, сакралдык билимдерди алып жүрүүчү жана жомокчу, окутуучу, кеңешчи, маданияттагы салттарды сактоочу касиеттерди айкалыштырышкан өзгөчө инсандар болушкан. Магиялык таасири менен айырмаланган дарымдык музыканы, бакшылардын магиялык функциясын тарыхтын кийинки мезгилинде пайда болгон оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусстводогу өнөр адамдарынын чыгармачылыгынан кандайдыр бир деңгээлде сакталганын көрүүгө болот.

3. Материалдык жана руханий дүйнөнүн биримдигинин маңызында – адамга жана анын жашоо чөйрөсүнө тиги дүйнөнүн таасири бар деген түшүнүк жатат. Сырдуу, касиеттүү музыка менен коштолгон ритуалдар тең салмактуулукту сактоого, дүйнө тартибин бузган көрүнөштөрдөн арылтууга багытталып, табиятка жана социумга таасир этүүчү магиялык ыкмалардын бири болгон.

Фольклордук музыка (ырлар жана аспаптык кайрыктар) кыргыздын салттуу маданиятында дээрлик бардык ритуалдардын жана каада-салттардын ажырагыс компоненти болуп саналат. Каада-салттар практикалык иш-аракеттердин белгилүү бир ыраатын түзүп турса, мифтер аларга түшүндүрмө берет. Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык тилинин тарыхый башаты искусство катары каада-салттагы маданиятка негизделсе, ал добуш-ыргактар адамзаттын каада-салт комплексинин бөлүгү болбой, өз алдынча элемент катары жашоосун улантат. Профессионалдар өздөрүнүн чыгармачылыгында каада-салт ырларынын интонациясын жана мелодиясын кеңири колдонушат. Салттагы сырдуулукка негизделген салттагы профессионалдык музыка ошол касиетти угуучунун руханий гармониясына багыттайт.

4. *Көчмөндөрдүн музыкалык маданиятынын уникалдуулугу*
ортоңку палеолитке тиешелүү (б.з.ч.150-40 миң.) адамзаттын дуалдык коомундагы ар кандай уруулар өз ара кыз берип, кыз алыша баштаган доорунда чуркоо, күрөшүү сыяктуу башка атаандаштыкты жараткан оюндар жаралып, сөз аркылуу кайым айтышуу жөрөлгөсү, б.а., поэтикалык айтыштын алгачкы этабы жана ар кыл музыкалык өнөр жарыштарынын пайда болгондугу менен өзгөчөлөнөт.

Аваздык, аваздык-аспаптык, фольклордук, элдик-профессионалдык, топтук, дуэттик, аралаш, жеке, өздөштүргөн, музыкалык-поэтикалык, аспаптык, эпикалык ж.б. айтыштын түрлөрүн сунуштаган төкмө акындар ар кыл темаларда, кыйыр айтылган куудулдук (юмор) менен катар

философиялык ой-толгоолорду камтыган айтыштарды жаратышкан. Аспаптык күү чертиш өнөр жарышы – сейрек учураган жөндөмдүүлүктү жана чеберчиликти талап кылган, профессионалдык искусствонун чөйрөсүнө гана тиешелүү өнөрдүн формасы. Аталган өнөрдө комузчулар: «Камбаркан», «Ботой», «Шыңгырама», «Кербез» сыяктуу салт болуп муундан-муунга өткөн жанрларда же кеңири репертуарда өзүнүн аткаруучулук чеберчилигин көрсөткөн күү чертиш; жеке автордук, б.а., композитордук, жаңы күү жаратуу искусствосу көрсөтүлгөн күү чертиш; мнемотехника искусствосу аркылуу, күүнү бир аткаруудан кийин эле эстеп калуу жолу менен чертилген чыгармалардан турган күү чертиш болуп үч түргө бөлүнөт. Оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун аспапчылык багытындагы күү чертиш өнөр жарышында эки маанилүү милдет көздөлгөн: жаш комузчулардын элден бата алуусу менен катар калкка таанылуусуна шарт түзүү жана залкарлардын жаңы салттуу жанрлардын негизинде жараткан чыгармаларын угууга, көрүүгө дала-латтанган аудиториянын руханий талабын канааттандыруу.

Советтик доордо жоголуп кеткен күү *чертиш* өнөр жарышын калыбына келтирүү менен комузчулардын чеберчилигин арттырууга, жаңы күүлөрдү жаратууга багытталган Мамлекеттик программа кабыл алынышы зарыл.

Оозеки салттагы профессионал музыканттардын – манасчы, дастанчы, акын, комузчу, ырчылардын – психологиясы жана ишмердүүлүгүндө салттуу музыканын негизин гана сактоо максаты көздөлбөстөн, коомдун тарыхый трансформациясына да шартталган.

5. Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосунун уникалдуулугу.

а) Кыргыздар – «Манас» үчилтиги баштаган, кенже эпос, дастандарды, кылымдардын кыйырындагы кайгы муңун, кубанычын күүлөр аркылуу жеткирген б.а. оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун бийик үлгүлөрүн жараткан байыркы эл. Элдин мүдөөсү үчүн, маданий-руханий мурасты сактап, Ырамандын Ырчы уулунан уланган улуу өнөргө өмүрүн арнаган, ХХI кылымга көпүрө болгон Саякбай Каралаев, Шаабай Азизов, Кааба Атабеков, Уркаш Мамбеталиев ж.б. манасчылардын тобу пайда болду.

б) Кыргыз аспаптарынын жаралышы жана ал аспаптарда аткарылган чыгармалар тууралуу элдик поэтикалык уламыштар мал чарбачылыгы менен коштолгон көчмөн маданиятынын байыркылыгын далилдейт. Ушуга байланыштуу, комуз күүлөрүнүн *уникалдуулугун* дүйнөлүк музыкалык искусстводо кездешпеген, *айтым күүлөрдөгү* музыка, сөз (легенда), ымдоо-жаңсоолордун (штрихтер жана колдун бийи) айкалышындагы өзгөчө күү чертүү өнөрү түзөт.

Байыркы доорлордогу аңчылар жана согушкерлер пайдаланган ымдоо-жаңсоо тилинин комуз күүлөрүндө сакталып калышы жана комуз аспабында чертүү стили музыкалык тил менен байыркы ымдоо-жаңсоо тилинин синкрезиси катары калыптанып, дүйнөлүк музыкалык маданиятта уникалдуу кубулуш болуп саналат.

Жогоруда белгиленгендей, жыйырмадан ашуун комуздагы күүлөрдү чертүүдөгү ымдоо-жаңсоолор этномузыка таануу илиминдеги аспаптык музыканы изилдөөгө арналган келечектеги илимий иликтөөлөргө материал боло алат.

в) Оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун аваздык-аспапчылык багытындагы ырчылардын чыгарманы аткаруудагы өзгөчөлүктөрү болгон ырдын вокалдык партиясынын татаалдыгы, аспаптык коштоонун өз алдынчалуулукка негизделген гармониялуу коштоосу, оркестрдин партитурасына мүнөздүү болгон эки партияны (ыр жана аспаптык коштоо) элестетет.

Чыгарманын сөзүн жана музыкасын жараткан кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосундагы авторлор синкреттик (поэзияны жаратуу – ырдын обону – аспаптын партиясы + аткаруучулук искусствосу) чыгармачылыктын алып жүрүүчүлөр экендигин далилдөө менен Орто Азиядагы отурукташкан элдердин аваздык чыгармалардын (музыканттардын ансамблинин коштоосунда аткарылган), (ырчынын партиясы, аспапчылардын (дугар, гиджак) коштоолор, ыргактык канваны жөнгө салган урма аспапчылар) аткарылышындагы өзгөчөлүгүн белгилеп турат.

Оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун алып жүрүүчүлөрү «устат-шакирт» өнөрканасындагы талаптардын негизинде чыгармачылык индивидуалдуулукка ээ болуу менен, муундар ортосунда **көпүрөлүк** кызмат аткарып, элди руханий жактан тарбиялоого салым кошуп, этностун баалуулуктарын туюга, мекенчилдикке үндөгөн жараткан чыгармалары аркылуу **жол көргөзгөн** – өнөр ээлери.

XX кылымдагы экинчи жарымындагы кыргыздын оозеки салттагы музыкасын алып жүрүүчүлөр: манасчылар (Шаабай Азизов, Кааба Атабеков, Уркаш Мамбеталиев), аваздык-аспапчылык өнөрүн алып жүрүүчүлөр (Мыскал Өмүрканова, Асек Жумабаев, Ормонбек Асанов, Төлөш Турдалиев ж.б.), аспапчылар (Болуш Мадазимов, Алтымыш Мундузбаев, Шекербек Шеркулов, Асылбек Эшманбетов, Толтой Мураталиев ж.б.), акындардын (Ысмайыл Борончиев, Осмонкул Бөлөбалаев, Эстебес Турсуналиев, Токтосун Тыныбеков, Тууганбай Абдиев, Ашыраалы Айталиев ж.б.) көзү өтүп кетти. Азыркы мезгилдеги оозеки салттагы профессионалдык музыканын алып жүрүүчүлөрүнүн ысымдары: төкмө-акындар – Замирбек Үсөнбаев, Аалы Туткучев, Азамат

Болгонбаев, Эльмирбек Иманалиев ж.б., манасчылар – Улан Исмаилов, Рысбай Исаков, Дөөлөт Сыдыков ж.б., аспапчылар – Самара Тохтахунова, Шакен Жоробекова, Зайнидин Иманалиев, Бакыт Чытырбаев, Жусуп Айсаев, Руслан Жумабаев, Рахат Көчөрбаев, Жусуп Айсаев, Нурланбек Нышанов, Асылбек Насирдинов, Закирбек Дүйшөнбек уулу, Назбек Кенчинбаев ж.б., ырчылар – Нуржамал Таабалдиева, Саламат Садыкова, Мээрим Карыпова, Бакыт Шатенов, Аскат Мусабеков ж.б.ысымын атоого болот.

Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосунун уникалдуу өзгөчөлүктөрү дүйнөлүк музыкалык маданияттын баа жеткис жетишкендиги болуп саналат, ошондуктан аны сактоого гана умтулбастан, азыркы жана келечектеги коомдогу маданияттан татыктуу орун алуусу үчүн кам көрүү, жаштарды руханий баалуулактарга сый мамиле жасоого үндөө максатында мамлекеттик деңгээлдеги маданият саясатын жүргүзүү абзел.

Диссертациянын негизги жоболору төмөндөгү илимий макалаларда чагылдырылды:

1. Аманова Р.А. Традиционные музыкальные инструменты как феномен духовной культуры [Текст] / Р.А. Аманова// Инновации в науке, – № 3(64). – Новосибирск, Россия, Изд. АНС «СибАК», 2017. – С.5-9.

2.Аманова Р.А. Мир музыки и картина мира (к постановке проблемы) [Текст] / Р.А. Аманова// Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. –№2 (53), Москва: Интернаука, 2017. – С.20-30.

3.Аманова Р. Жанровая природа кыргызских кюев для комуза (синкретизм музыки и языка жестов [Текст] / Р.А. Аманова// Наука вчера, сегодня, завтра, № 4 (38), Новосибирск.: 2017.–С. 5-11.

4.Аманова Р.А.Традиция как трансцендентная сакральная истина. Культурная самобытность кыргызских традиций [Текст] / Р.А. Аманова// СибАК , Научный журнал «Инновации в науке» №3 (64) Новосибирск, Россия 2017. – С. 15-18.

5.Аманова Р.А. Музыканын жана комуз күүлөрүндөгү ымдоо-жаңсоолордун синкретизми [Текст] / Р.А. Аманова// Наука, новые технологии и инновации, Кыргызстан, www.science-journal.kg. 2017. – 187-191б.

6. Аманова Р.А.Кыргыздын салттуу музыкасындагы дүйнө бейнеси [Текст] / Р.А. Аманова// Журн. Наука, новые технологии и инновации, Кыргызстан, www.science-journal.kg. 2017. 191-196-б.

7.Аманова Р.А. Профессионализм устной традиции в кыргызской песенной культуре (история вопроса) [Текст] / Р.А. Аманова// Научная

дискуссия: инновации в современном мире, №8 (28), Москва.: Интернаука, 2014. – С.124-129.

8. Аманова Р.А. Проблема профессионализма устной традиции в традиционной музыке кыргызов [Текст] / Р.А. Аманова// «Europäische Fachhochschule», «Premier», Stuttgart, Germany, 2014.

9. Аманова Р.А. Носители традиционного песенного искусства [Текст] / Р.А. Аманова// Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, Москва, 2014. – С.367-369.

10. Аманова Р.А. Особенности фактуры комузовых кюю [Текст] / Р.А. Аманова// Austrian Journal of Humanities and Social Sciences №7-8, 2014 (июль-август), Вена, Австрия, – С.14-16.

11. Аманова Р.А. Инструмент и исполнитель в контексте традиционной культуры / Р.А. Аманова// Путь науки, №6 (6), Волгоград, Россия, 2014. С.116-117.

12. Аманова Р.А. Миф как основа зарождения традиционной кыргызской культуры [Текст] / Р.А. Аманова// Сборник публикаций Центра гуманитарных исследований «Социум» Москва, Россия, Центр гуманитарных исследований 2014, С.12-15.

13. Аманова Р.А. Специфика исполнительства кыргызской народно-профессиональной песни [Текст] / Р.А. Аманова// Сборник публикаций Центра гуманитарных исследований «Социум» Москва, Россия, Центр гуманитарных исследований 2014, С.15-18.

14. Аманова Р.А. Песенное творчество Атая Огонбаева [Текст] / Р.А. Аманова// Евразийский Союз Ученых, (ЕСУ) #V, 2014. Искусствоведение, С.145-147.

15. Аманова Р.А. Полифункциональность акынского творчества как основа зарождения профессиональной лирической песни в кыргызской культуре [Текст] / Р.А. Аманова// Наука и мир, №9 (13), Волгоград, Россия, 2014. С.151-153.

16. Аманова Р.А. Методологические предпосылки изучения традиционной инструментальной музыки кыргызов [Текст] / Р.А. Аманова// Актуальные проблемы, опыт и перспективы развития традиционной и современной музыки / Нац. Конс. им. Курмангазы. -Алматы.: 2014. С.145-148.

17. Аманова Р.А. К вопросу определения сущности и содержания традиции [Текст] / Р.А. Аманова // Личность и общество в историческом аспекте, 2014. Алматы, Казахстан, С.17-21.

18. Аманова Р.А. «Geleneksel Üstatlık»a Bağlı Kırgız Türkülerinin İcra Özellikleri. (Кыргызча: Оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствонун аваздык-аспаптык ырларынын аткаруучулук өзгөчөлүктөрү) [Текст] / Р.А. Аманова// Türkiye’de Müzik Kültürü. Atatürk Kültür Merkezi. 2011, С.307-313, Стамбул, Турция.

19. Аманова Р.А. Проблемы сохранения, развития и обучения традиционной музыке в Кыргызстане [Текст] / Р.А. Аманова // Сборн. ст. «Музыка тюркских народов: своеобразие и вопросы популяризации», 2011г, Астана (Казахстан).

20. Аманова Р.А. Кыргызские народно-профессиональные певцы XX века. Атай Огонбаев [Текст] / Р.А. Аманова// Международная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию Б.Г.Ерзаковича, Каз. Нац. Конс. им.Курмангазы, 2008, Казахстан.

21.Аманова Р.А. Особенности инструментального сопровождения кыргызских народно-профессиональных песен [Текст] / Р.А. Аманова// «Б.Сарыбаеву-80лет», 2008, Алматы, Казахстан, С.67-72.

22. Аманова Р.А. Музыкальное воплощение кыргызских эпических сказаний [Текст] / Р.А. Аманова// I Всемирный фестиваль эпосов народов мира, Международный симпозиум, Пути и новые формы сохранения эпического наследия, Бишкек, 2008, С.330-333.

23.Аманова Р.А. Социологические факторы, сформировавшие Жумамудуна Шералы уулу как носителя кыргызского народно-профессионального музыкального искусства [Текст] / Р.А. Аманова// Композитор Джумамудин Шералиев» 2006, С.83-86.

Аманова Роза Асановнанын искусство таануу илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн 17.00.02 – музыкалык искусство адистиги боюнча жазган «Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкасы» деген темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *кыргыздардын салттуу музыкалык маданияты, фольклор, оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусство, мифология, «Манас» эпосу, кенже эпостор, дүйнө бейнеси, шаман, каада-салт жана ритуал, элдик-профессионалдык ырлар, күү чертиш, ымдоо-жаңсоолордун тили.*

Изилдөөнүн объектиси кыргыздардын оозеки салттагы музыкалык маданияты болуп саналат.

Изилдөөнүн предметин кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкасы түзөт.

Изилдөөнүн максаты кыргыздын оозеки салттагы музыкасынын ролун: 1) диний түшүнүктөрдүн бүтүндөй системасын, дүйнө бейнесин жана этностун тарыхын репрезентациялаган; 2) татаал түзүлүштөгү музыкалык чыгармаларда элдин эстетика жөнүндөгү түшүнүгүн, шамандардын психологиялык практика-сынын элементтерин жана каада-салттык музыканын сакралдуулугун синтездеген; 3) элдин биримдигин, бирдиктүү дүйнө тааным жана моралдык-адеп-ахлактык нормалардын калыптанышында, үрп-адаттардын жана каада-салттардын, татаал экологиялык, сырткы саясий жагдайлардагы этностун руханий дүйнөсүнө таасир этип өзгөчө орунду ээлеген кубулуш катары ачып берүү болуп саналат.

Изилдөөнүн методдору. Табияты боюнча синкреттүү болгон кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкасы этностун маданиятында жаралган. Изилдөөдө кыргыз музыкасынын оозеки салттагы профессионалдык багыты басымдуу каралып, комплекстик методологияны талап кылып, тарых, маданият таануу, этномузыка таануу, музыкалык фольклористика, музыканын теориясы, семиотикага тиешелүү методдор колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосунун айтуучулук, аспапчылык, аваздык-аспапчылык багыттарына биринчи жолу сыпаттама берилет. Алар, манасчы, дастанчы, акындар, ырчылар, комузчулар ж.б. өнөр ээлери б.а. салттуу музыканын алып жүрүүчүлөрү. Кыргыз оозеки салттагы профессионалдык музыкасынын – эпикалык айтуучулуктун, уламыштардын, музыканын өзгөчөлүктөрү жана ымдоо-жаңсоо тилинин синкрезиси катары комуз күүлөрүнүн жанрдык табияты уникалдуулугу дүйнөлүк масштабда алгач ирет далилденди.

Кыргыз ырчыларынын «партитуралык» ой-жүгүртүүсү көчмөн элдердин оозеки салттагы профессионалдык музыкасынын аваздык-аспаптык багытында каралды.

Колдонуу боюнча сунуштар. Диссертациянын материалдарын жана жыйынтыктарын: келечекте дүйнө элдеринин салттуу музыкасын изилдөөчүлөр иликтөө иштеринде, музыкалык окуу жайларында фольклор, оозеки салттагы профессионалдык жана азыркы композитордук жана заманбап массалык музыкасы боюнча окуу курстарында; ошондой эле салттуу музыканын тарыхы жана теориясы боюнча лекцияларды, атайын курстарды иштеп чыгууда; гуманитардык багыттагы окуу жайларында маданият таануу, эстетика, этика курстарында кыргыз элинин руханий, социалдык болмушун жана маданий мурасын изилдөөдө; мамлекеттин азыркы маданий саясатында салттуу музыканы өркүндөтүү боюнча социалдык институттарды жана шарттарды түзүүдө колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Амановой Р.А. на соискание учёной степени доктора искусствоведения на тему: «Традиционная устно - профессиональная музыка кыргызов» по специальности 17.00.02 – музыкальное искусство

Ключевые слова: *традиционная музыкальная культура кыргызов, фольклор, профессиональная музыка устной традиции, мифология, эпос «Манас», картина мира, шаман, обряд и ритуал, народно-профессиональные песни, куу, айтыш, куу чертиш, музыкальные инструменты, комуз, язык жестов.*

Объектом исследования является традиционная музыкальная культура кыргызов;

Предметом исследования является традиционная устно-профессиональная музыка кыргызов;

Цель исследования раскрыть роль традиционной устно-профессиональной музыки кыргызов как явления: 1) репрезентирующего целостную систему религиозных представлений, картину мира и историю этноса; 2) синтезирующего в музыкальных произведениях сложного строения представления народа о прекрасном (эстетика), элементы психологической практики шаманов и сакральность обрядовой музыки; 3) выполняющего функцию сплочения народа путем формирования единых мировоззренческих и морально-нравственных норм, способствующих духовному здоровью народа и его выживанию.

Методы исследования. Синкретическая по своей природе традиционная устно-профессиональная музыка кыргызов порождена целостной культурой этноса. Это потребовало применения комплексной методологии, обращения к методам истории, культурологии, этномузыковедения, музыкальной фольклористики, теории музыки, семиотики, при доминировании музыкально-культурологической направленности исследования.

Научная новизна исследования. Впервые в работе дается описание *всех* направлений устно-профессионального искусства кыргызов. Это – манасчи, дастанчи, акыны, ырчи, комузчи, мастера песенных и инструментальных состязаний. Впервые раскрыта связь устно-профессиональной музыки со всеми сторонами практической и духовной жизни народа. Впервые доказывается уникальность традиционной музыкальной культуры кыргызов в мировых масштабах – высочайшее развитие эпического сказительства, жанровая природа куу для комуза как синкретизиса легенды, музыки и языка жестов. «Партитурное» мышление кыргызских певцов находит аналоги только в сольном пении устных профессионалов *кочевых* народов.

Рекомендации по использованию: материалы и результаты диссертации могут быть использованы: 1) в науке будущими исследователями традиционной музыки народов мира; 2) в музыкальных учебных заведениях при разработке учебных курсов по фольклору, устно-профессиональной и современной композиторской и массовой музыки кыргызов, а также при разработке лекций и спецкурсов по изучению истории и теории традиционной музыки; 3) в учебных заведениях гуманитарного направления в курсах культурологии, эстетики и этики, при изучении проблем духовного, социального бытия и культурного наследия кыргызского народа; 4) в современной культурной политике государства для создания социальных институтов и условий для дальнейшего развития традиционной музыки, использования её как средства трансляции высоких эстетических и духовных ценностей, укрепления идентичности народа.

RESUME

Dissertation of Amanova Roza for the academic degree of Doctor of Art History on the topic: "Traditional oral and professional music of Kyrgyz" on specialty 17.00.02 - Musical art

Key words: traditional musical culture of Kyrgyz, folklore, professional music of oral traditions, mythology, Manas epic, world view, shaman, rite and ritual, folk-professional songs, musical instruments, sign language.

The object of research is the traditional musical culture of Kyrgyz people.

The subject of the study is the traditional oral professional music of Kyrgyz people.

The purpose of the research is to reveal the role of traditional oral and professional music of Kyrgyz people as a phenomenon: 1) representing an integral system of religious ideas, a picture of the world and the history of the ethnos; 2) synthesizing in the musical works of the complex structure of the representation of the people about the beautiful (aesthetics), elements of the psychological practice of shamans and the sacredness of ritual music; 3) fulfilling the function of uniting the people by forming uniform world view and moral standards that contribute to the spiritual health of the people and its survival.

Methods of research. Syncretic by nature, the traditional oral and professional music of Kyrgyz is created by the holistic culture of the ethnic group. This required the use of a comprehensive methodology, the use of historical methods, cultural studies, ethnomusicology, musical folklore, music theory, semiotics, with the predominance of the musical and cultural direction of research.

Scientific novelty of the study. For the first time in the work, a description of all the directions of the oral and professional art of the Kyrgyz is given. It is narrative, instrumental, vocal and instrumental, and their figures manaschi, dastanchi, akyns, grci, komuzchi, masters of singing and instrumental contests. For the first time, the relationship between oral and professional music is revealed with all aspects of the practical and spiritual life of the people. For the first time, the uniqueness of the traditional musical culture of Kyrgyz people on a world scale is proved - the highest development of epic tales, the genre nature for komuz as a syncretic of the legend, music and sign language. "Score" thinking of Kyrgyz singers finds analogues only in solo singing of oral professionals of nomadic peoples.

Recommendations for use: The recommended materials and dissertation results can be used: 1) in science by future researchers of traditional music of the peoples of the world; 2) in music schools in the development of training courses on folklore, oral-professional and contemporary composers and mass music of Kyrgyz people, as well as in developing lectures and special courses on the history and theory of traditional music; 3) in the educational institutions of the humanitarian direction in the courses of cultural studies, aesthetics and ethics, while studying the problems of the spiritual, social life and cultural heritage of the Kyrgyz people; 4) in the modern cultural policy of the state for the creation of social institutions and conditions for further development of traditional music, it can be used as a means of broadcasting high aesthetic and spiritual values, strengthening the identity of the people.

Форматы: 60х84/16. Офсет кагазы.
Көлөмү: 3,15 б.т. Нускасы: 100

«Maxprint» басмасында басылды.

Дарек: 720045, Бишкек шаары, Ялта көчөсү 114
Тел.: (+996 312) 36-92-50
e-mail: maxprint@mail.ru